

UOT 82.091

Aida QASIMOVA

Filologiya elmləri doktoru, professor

aida_shahlar@mail.ru

**NİZAMİNİN “HƏFT PEYKƏR”İNDƏ KOSMOPOLİTANİZM VƏ ƏRƏB
ANTI-ŞÜUBİYYƏ HƏRƏKATI İLƏ SƏSLƏŞƏN MƏQAMLAR
(Ərəb mənbələri kontekstində)**

Açar sözlər: Nizami Gəncəvi, “Həft peykər”, kosmopolitanizm, anti-şüubiyə, mədəniyyətlərə arası dialoq

Keywords: Nizami Ganjavi, “Seven Beauties”, cosmopolitanism, anti-shuubiyə, intercultural dialogue

Ключевые слова: Низами Гянджеви, «Семь красавиц», космополитизм, антишубийя, межкультурный диалог.

وكان بهرام منقطع النظير في الملوك جامعا للآداب فصيحاً باللغات فكان يتكلم في يوم الحفل والاحتشاد بالعربية وفي يوم العرض والعطاء بالفارسية وفي مجلس العامة بالدرية وعند الضرب بالصوالجة بالفهلوية وفي الحرب بالتركية وفي الصيد بالزابلية وفي الفقه بالعبرية وفي الطب بالهندية وفي النجوم بالرومية وفي السفينة بالنبطية ومع المساء بالهروية

Bəhram bütün hökmdarlar içərisində tayı-bərabəri olmayan biri idi. O, ədəb elmlərindən¹ də xəbərdar, bir çox dillərdə fəsahtli idi. O, yığıncaq və mərasimlərdə ərəbcə, hədiyyələr əta edərkən farsca, qara camaatla dəri dilində, cövkan oyununda pəhləvi, döyüşərkən türk, ov edərkən zabil², fiqhlə məşğul olarkən ibri, tibb barədə hind, astrologiya barədə roman dilində danışır. Bəhram gəmiçilərlə nəbatı, qadınlarla hirəvi³ dillərində danışır. (Əs-Səalibi, 555)

Nizaminin “Həft peykər”inin baş qəhrəmanı olan V Bəhram barədə bu deyilənlər məşhur ərəb alimi Əbu Mənsur əs-Səalibinin “Ğurər əxbər muluk əl-furs və siyarihim” əsərindən götürülüb. Bu yazıya məhz belə bir başlanğıc verməyimizə səbəb əs-Səalibinin Nizami qəhrəmanının kosmopolitan ruhunu olduqca dolğun əks etdirməsidir. Bəli, Nizami bu əsərdə “Şahnamə”dən təsirlənib, “Şahnamə” qəhrəmanının dastanını söyləyib, amma tam fərqli bir obraz, fərqli süjet və kompozisiya yaradıb ki, bu da onu Firdovsidən daha çox ərəb müəllifləri ilə yaxınlaşdırır.

Kosmopolitan düşüncə, multikultural dəyərlərin gündəmə gətirilməsi o dövrdə yalnız Nizamiyə deyil, İslam dünyasında bir çox müəlliflərə xas cəhət idi. Səbəb İspaniyadan tutmuş Çinədək böyük bir ərazinin özünün İslam çərçivəsinə sığmayan rəngarəng xarakteri idi.

Marşal Hodgson İslam mədəniyyətinin yayıldığı böyük ərazilərdə yaranan mədəniyyətin, fikir və düşüncə məhsullarının yalnız İslamla bağlı olmayıb, həm də İslama tapınmış xalqların qədim bilgilərini, inanc və adətlərini əks etdirdiyini iddia edərək “İslamicate” (Islamicate – İslam üslubunda) terminini işə saldı. Islamicate, adətən, İslamın yayıldığı coğrafi ərazilərə xas mədəniyyətlə əlaqəli işlənir. Bu ərazilərdə yaranan müxtəlif din və dil daşıyıcılarının yaradıcılıq nümunələri məhz Islamicate xarakterində olub özündə İslamla yanaşı qədim Ellin mədəniyyətini, yunan fəlsəfi fikrini, həm mono-

¹ Ədəb çox geniş elmlər toplusu olub orta əsr ziyalısının bilməli olduğu bütün bilgiləri əhatə edir. Ədəb əsərləri Orta əsrlər ərəb-islam mühitində olduqca geniş yayılmışdı.

² Bu, fars dilinin ləhcələrindən biri olan Sistan dialektidir.

³ Bu, Herat əhlinin dilidir

teist dinləri, həm də əski dini inancları, zərdüştlük, manixeyçilik kimi konfessiyaları cəmləyir. Bu mədəniyyətin əsas yazıları ərəb və fars dillərində olsa da, o, beynəlmiləl xarakter daşıyır (Hodgson, 1974: 56, 96, 97).

Bundan əlavə, Marşal Hodgsonun fars mədəniyyətinin və fars dilinin yayıldığı ərazilərdəki mədəniyyətlə bağlı "Persianate" terminini işlətdiyini görürük (Hodgson, 1974: 96). Marşal Hodgsonun bu mülahizələri əslində İslam mədəniyyəti, yaxud fars ədəbiyyatı, fars mədəniyyəti kimi məşhurlaşan ədəbi-mədəni proseslərin daha dərin qatlara və daha dərin əhatə dairəsinə malik olduğunu göstərir. Cənub qonşularımızın öz adlarına çıxdıqları böyük bir mədəni irsin də həm qaynaqlarının, həm də yarandığı mühitin çox rəngarəngliyi və yalnız dil baxımından fars olması qəbul olunmalıdır.

Çex alimi Yan Rıpkə isə Xaqani yaradıcılığında bəhs edərkən belə bir şairin divanının məhz müsəlman və xristian dünyalarının sıx dini-mədəni əlaqələrə malik olduğu Zaqafqaziya mühitində yetişə bildiyini vurğulayır (Ян Рипка, 1970: 200-201). Eyni fikirləri Nizami poeziyası barədə də söyləyə bilərik. Böyük şairimiz Nizaminin ədəbi yaradıcılığı konkret dini, etnik və coğrafi çərçivəyə sığmayan bəşəri irsdir. Sanki şair yaşlandıqca ümumbəşəri dəyərlərin əhəmiyyətini daha dərinləndirən anlayıb məhz bu məqsədlə kosmopolitan ruhlu "Yeddi gözəl"i yaratmışdır.

Nizaminin dövründə dünya anlamı coğrafi baxımdan yeddi iqlimlə bağlı idi. Nizami də yeddi iqlim gözəlinin timsalında bəşəri bir əsər – romantik erotik, əxlaqi-didaktik və qəhrəmanlıq poeması yaradır və bura hətta astroloji elementlər daxil etməyi də unutmur. Amma əsərin xarakteristikası bununla bitmir; şair, görünür, onu illər boyu düşündürən bir sıra məsələləri, qu quşunun son nəğməsi kimi, bu əsərə saxlayır.

Əsərdə ərəb tarixi və mədəniyyəti ilə sıx bağlılıq mövcuddur. Nizami ilk baxışda Firdovsinin yolu ilə gedərək bir Sasani hökmdarının hekayətini verir. Amma Firdovsinin çoxsaylı qəhrəmanları içərisində məhz V Bəhramın – ərəb mühitində böyümüş şahzadənin seçilməsi də təsadüfi deyil. Burada şair istər-istəməz ərəb-əcəm münasibətlərini gündəmə gətirir. Nizaminin böyük ustalılıqla nəzmə çəkdiyi mövzu, əslində, ərəb müəlliflərinin çox sevdiyi bir dövrü, İslamaqədərki ərəb tarixinin ən şanlı dönməni əks etdirir. Belə bir dönmə Nizamiyə qədim ərəb mədəniyyətini, həyat tərzini, adət və ənənələrini tərifləmək imkanı verir. Digər tərəfdən, şair romalı bir memarın – Simnarın və yeddi iqlimi təmsil edən gözəllərin obrazını yaratmaqla əsərinin etnik-mədəni əhatə dairəsini daha da genişləndirmiş olur.

Ərəb mənbələrinə xas belə bir cəhət var ki, bu əsərlər adətən bir-birini təkrarlayırlar. Müəyyən mövzunu gündəmə gətirən alimin məqsədindən asılı olmayaraq, sonrakılar da onun dediklərini təkrarlayırlar. Bir şüubi müəllif bu təkrarçılıq müstəvisində ərəbləri tərifləyə bildiyi kimi, bir ərəb təəssübkeşi də əcəm düşüncəsini əks etdirən xəbərləri yayımlaya bilər. Eyni hal Nizaminin "Həft peykər"inin ərəb qaynaqlarında da nəzərə çarpır. Eyni xəbərlər müxtəlif dini-etnik təmayüllü alimlərin əsərində əks olunur. Bu zaman xəbərin qaynağını müəyyənləşdirmək üçün tarixi-xronoloji ardıcılığa nəzər salmalı oluruq.

Qeyd etmək lazımdır ki, qədim ərəb tarixi ilə bağlı bir çox xəbərlər kimi, Nemanın və Bəhramın əhvalatının da ərəb tarix elminin banisi Hişam ibn Muhamməd əl-Kəlbəiyə (v. 819) aid edildiyini görürük. Əl-Kəlbəinin bu barədə konkret bir əsəri zəmanəmizədək çatmamış, ona edilən istinadların çoxu rəvayətçilər silsiləsi ilə şifahi ənənəyə əsaslanmışdır. Ümumilikdə isə, ərəb mənbələrinin bu mövzu ilə bağlı xəbərləri bir tərəfdən əsərin kosmopolitan ruhuna işıq salır, digər tərəfdən isə ərəb anti-şüubiyyə hərəkatı ilə səsleşir. Bu səbəbdən, bu yazını "Həft peykər"in ərəb qaynaqlarını öyrənməklə başlamağı məqsəddəuyğun hesab edirik.

“Həft peykər”in ərəb qaynaqları

Beləliklə, mövzunun mahiyyətinə varmaq üçün ilk öncə Nizami poemasının ərəb qaynaqları barədə məlumat verək. Poemada cərəyan edən hadisələrin böyük bir qismi həm ərəzi, həm də tarix baxımından ərəblərlə bağlıdır. Digər tərəfdən, bu əsərin qaynaqları içərisində ərəb mənbələrinin böyük çəkisi vardır. Nizaminin bu əsəri yazmaqda məqsəd və məramı məhz ərəb mənbələrinin araşdırılması ilə aydınlaşır, onun bir çox motivləri, fikir və deyimləri ərəb mənbələri işığında müəyyənləşir. Digər tərəfdən, şairin öz dövrü ilə bağlı bəzi hadisə və məsələlər də (məs. atabəylik təsisatı) qədim ərəb xəbərlərinə, bəzən də əfsanə və rəvayətlərə bürünmüş şəkildə canlandırılır.

Nizami “Həft peykər”i yazarkən “gizli kitabları araşdırdığını, dünyanın ucqarlarından ərəb və dəri dillərində kitablar əldə etdiyini, Əl-Buxarini və Ət-Təbərini oxuyub faydalandığını və başqa pərakəndə əsərlərlə tanış olduğunu” qeyd edir (Nizami, 1983: 26). Əslində isə, Nizaminin qaynaqları yalnız Ət-Təbəri və Əl-Buxari ilə məhdudlaşmır və, çox güman ki, o bu iki adı bir beyt daxilində həm də qafiyə naminə işlədib. “Yeddi gözəl”lə tanışlıq Nizaminin ərəb mənbələrindən azından bir ərəb ədibi kimi xəbərdar olmasından xəbər verir. Şairin ilk növbədə aşağıdakı mənbələrdən bəhrələndiyini zənn edə bilərik:

Ptolomeyin “Almagest” əsərinin ərəb tərcümələri və sabilliklə bağlı xəbərlər

Nizami kosmopolitan ruhlu, ümumbəşəri bir əsər yaratdığından onun yeddi iqlimlə bağlı düşüncələrlə tanışlığı təbii idi. Nizami əsərə Firdovsidən fərqli olaraq, yeddi iqlim gözəlinin hekayətlərini daxil edir.

İslam Şərqində yeddi iqlim fars və yunan olmaqla iki mənbədən qaynaqlanır. Nizamiyə yaxın fars mənbələri yeddi iqlimdən bəhs edib onu üçqat hikmət sahibi Hermesə aid etmişdir (Bakitəcfi). İ.Y.Kraçkovski bu düşüncənin yunan kökünə üstünlük verir və göstərir ki, yeddi iqlimi fars coğrafiyasına bağlamaq cəhdləri olsa da, bu, sırf yunan mənşəli bir ideyadır (Крачковский, 1957: 72). Həqiqətən də, “Yeddi iqlim” konsepsiyasının elm aləminə yunan elmi-fəlsəfi düşüncəsinin, ayrıca olaraq, Ptolomeyin gətirməsi qəbul olunmuş bir fikirdir. Kraçkovskiyə əsaslanıb Nizaminin məhz Ptolomey-dən bəhrələndiyini qəbul edə bilərikmi?

Nizami Ptolomeyin “Almagest” əsəri ilə tanış ola bilərdi, çünki Nizamiyədək bu əsər beş dəfə ərəb dilinə tərcümə edilmişdir. Həmin tərcümələrdən yalnız ikisi – Həccac ibn Yusif¹ və Sabit ibn Qurraya² aid tərcümələr zəmanəmizədək gəlib çatıb. Nizamiyə qədər ərəbdilli ədəbiyyatda yeddi iqlimdən bir sıra tarix, coğrafiya və fəlsəfə alimləri (Hişam ibn Muhamməd əl-Kəlbi, əl-Kindi, əl-Məsudi, əl-İstəxri və b.) bəhs etmiş, eləcə də bəzi ərəb şairləri (Əbu l-Ətəhiyə, ibn ər-Rumi) öz poeziyalarında bu barədə bilik nümayiş etdirmişlər (Bakitəcfi). Ayrıca olaraq, yeddi iqlimlə bağlı İslam müqəddəslərinin, görkəmli şəxsiyyətlərin deyimləri, Əli ibn Əbi Talibə aid edilən kəlamlar da vardır:

والله، لو أعطيت الأقاليم السبعة بما تحت أفلاكها على أن أعصي الله في نعمة أسلبها جلب شعيرة ما فعلته

Allaha and olsun ki, mənə əvəzində yeddi fəlak altındakı yeddi iqlim üzərində (ağalıq) verilsə də, mən yuvasına buğda apararıq bir qarışqanın belə haqqına toxunub Allaha qarşı çıxmaram (Bakitəcfi).

¹ Bu şəxsi əməvilərin qəddar valisi Həccac ibn Yusiflə qarışıq salmamalı.

² Sabit ibn Qurranın (v.901) adı astroloji təsəvvürlərə xüsusi önəm verən sabilliklə əlaqəli anılır. O, Abbasi xəlifəsi Mötədid Billahın (892-902) saray münəccimi olub. Nizaminin “Yeddi gözəl”ində astroloji biliklərə xüsusi önəm verildiyindən onun Sabin ibn Qurra yaradıcılığı və “Almagest”in ərəb tərcüməsi ilə tanışlığını düşünə bilərik.

Beləliklə, artıq Nizami dövründə yeddi iqlim düşüncəsinin olduqca geniş yayılmasını iddia edə bilərik. Burada belə bir sual meydana çıxır: Nizami farsların həft keşvər ideyasından bəhrələnib, yoxsa yunanların yeddi iqlim konsepsiyasından?

Qeyd edək ki, bu iki düşüncə bir-birindən köklü şəkildə fərqlənir. Yunan yeddi iqlimi ("iqlim" sözü özü yunan mənşəli "climat"dan törəyib) müasir iqlim qurşaqlarına bənzər bir nəzəriyyədir. Burada iqlim anlayışı ekvator dan yaxınlıq və uzaqlıq prinsipi ilə ekvatora paralel üfqi xətlərlə müəyyənləşir. Nizamidə isə iqlimlər Çin, Hind, Xorasan, İran, Roma, Məşriq və s. olmaqla, əsasən, ekvatora perpendikulyar xətlərlə bölünür ki, bu da fars həft keşvər anlamına daha yaxındır.

Paola Orsatti yazır ki, Nizamidə dünya yeddi ölkəyə bölünür. Onun mərkəzində ürəyin bədəndə tutduğu yer kimi yeri olan İran – ən gözəl ölkə dayanır. Bir sıra müəlliflər öz əsərlərində keşvər anlamında "iqlim" sözü işlətsələr də yunan əsilli iqlim keşvərdən fərqli xarakter daşıyır. Belə ki, Ptolomey düzənində iqlimlər ekvatora paralel düzülür, Nizami isə, iqlim sözünü işlətsə də, İran keşvər düzənini nəzərdə tutur (Orsatti, 2017: 483).

Məhz iqlimlərin "Yeddi gözəl"dəki təqdimi Paolo Orsattiyə haqq qazandırır. Bəli, Nizami iqlimləri ekvatora paralel düzülən Ptolomey iqlimlərindən fərqlənir. Bu baxımdan, o, şübhəsiz ki, fars yeddi keşvərindən bəhrələnib. Amma Nizaminin bu poemasında astroloji təsəvvürlər o qədər güclüdür ki, onun həm "Almagest"ə, həm də bir sıra qədim astroloji bilgilərə, o cümlədən sabiliyə bələd olması şübhə doğurmur. Bu səbəbdən, bizim fikrimizcə, Nizami hər iki qaynaqdan faydalanıb. Şair özü də qəhrəmanlarından Münzir ibn Nemanın tərifində onun Almagestdən xəbərdar olmasını bildirir: "Münzir göylər hesabını bilən bir möcüzə idi. O, yeddi ulduzun və on iki bürcün sirrini bilirdi. O, həndəsə xəttləri ilə işləyərək əl-Məcisti kimi minlərlə məsələ həll etmişdi" (Nizami, 1983: 59).

Bir məsələni də qeyd edək ki, Orta əsrlər İslam dünyasında "Almagest" ən dəyərli əsərlərdən sayılıb. Deyilənə görə, ərəb xəlifəsi əl-Məmun (h. 813-833) Bizans imperatorunu bir döyüşdə məğlub edərkən, ondan aman diləyən imperatora bildirir ki, ancaq Ptolomeyin "Almagest" əsərinin müqabilində döyüşü dayandıra bilər. Bu xəbər özü ərəb mühitində nücum elminə, ulduz falına inamın güclü olduğu dövrdə "Almagest" in nə qədər böyük əhəmiyyət kəsb etməsindən xəbər verir. Xüsusilə saraylarda bu əsərin qiyməti böyük idi. Almagestin ulduz kataloqu hər dəqiqə münəccimlərlə məsləhətləşən ərəb xəlifələrinə çox lazım idi. Təsədüfi deyil ki, Nizaminin gənc müasiri Nəsrəddin Tusi (1201-1274) Almagesti şərh edib "Təhrir əl-macist" adlı əsər yazmışdır.

Ulduzlara xüsusi qüdsiyyət verən sabilər Ptolomeyin əsərinin tərcüməsində xüsusi səy göstərmişlər (Sabilik barədə bax: Qasımova, 2007: 82-95; Gasımova, 2010). "Həft peykər"lə tanışlıq zamanı sabi ayın və inancları ilə sıx bağlılıq müşahidə edilir. Ola bilsin ki, Nizami sabiliklə bağlı mənbələrə yaxından bələd olub. Sabilikdə yeddi fələk (beş planet, Ay və Günəş) mələklərin məkanı sayıldığından, göz cisimlərinə ibadət dini ayınların əsasında dayanıb. "Həft peykər"dəki memarlıq üslubunda künbəzlərə xüsusi önəm verilməsi, göy cisimlərinin ayrı-ayrı rənglərlə əlaqələndirilməsi Sabi məbədghalarını xatırladır. Sabilikdə məbədghah, göy cismi və rəng düzəni belədir:

Günəş (Şəms) – qızıl rəng; Saturn (Zuhəl) – qara rəng; Yupiter (Müştəri) – sarı və ağ rəng; Mars (Mirrix) – qırmızı rəng; Venera (Zöhrə) – ağ rəng; Merkuri (Utarid) – xüsusi bir rəng bilinmir; Ay – ağ rəng

Nizami poemasında astroloji biliklərə xüsusi önəm verilir. Şair əvvəl poemanın "Meracnamə"sində yeddi planet və yeddi rəngi gündəmə gətirir və bununla sanki sonrakı astroloji fikirlər üçün hazırlıq yaradır:

*O (Məhəmməd peyğəmbər s. – A.Q.) Utaridə öz əlinin gümüş işlərindən,
Öz qalay kürəsindən rəng bağışladı.
Zöhrənin başına isə ay işığından civə rəngli örtük saldı.
Onun çapdığı göy yollarının tozundan
Günəşin başına qızıl tac qoydu.
Gecənin xəlifəsinə yaşıl geyindirib
Qırmızı paltarı Mirrix üçün saxladı.
Müştərinə başdan-ayağa qədər
Başağrılı görüb ona səndəl sürtdü.
Keyvanın tacı onun qədəmini öpərkən
Bayrağını ənbərlə qaraya boyadı (Nizami, 1983: 22).*

Sonrakı hissələrdə şair bu rəngləri ulduzları təmsil edən günbəzlərə köçürür. Poemada Bəhrəmin ziyarət etdiyi yeddi günbəzdəki rəng simvolikası da bu cür izlənilir. Biz Simnarın tələbəsi Şidənin də ulduzsünas olduğunu görürük. Onun inşa etdiyi günbəzlər barədə şair yazır:

*Ulduzsünas hər günbədin rəngini
Öz ulduzunun məcazına münasib etmişdi.
Keyvan qismətində olan günbəd
Müşk kimi qara rəngdə gizlənmişdi.
Müştəri mayalı günbədin
Rəngi və bəzəyi səndəl (rəngində) idi.
Pərgarı Mirrixlə çəkilməmiş (günbədin)
İşində qırmızı gövhər işlənmişdir.
Günəşdən xəbər verən (günbəd)
Sarı idi, çünki qızılla örtülmüşdü.
Zöhrənin zinətilə ümidlənən (günbədin)
Üzü Zöhrənin üzü kimi ağ idi.
Öz ruzusunu Utariddən alan isə,
Qalibiyyətdən firuzə rəngində idi.
Bürcünə Ay yol tapmış (günbəd)
Şahın taleindən yamyaşıl idi (Nizami, 1983: 125).*

Sabiiliklə bağlı digər diqqəti cəlb edən cəhət ibadətqah memarlığının yalnız astrologiya ilə deyil, həm də ezoterik riyazi-həndəsi biliklərlə əlaqəli olmasıdır. Sabiilikdə hər bir ulduz məbədgahının özünəxas memarlığı olub. Göy cisimləri həndəsi fiqurlarla əlaqələndirilib. Bundan əvvəlki kitabımızda əl-Məsudiyə əsasən qeyd etdiyimiz kimi, Hər-ran sabilərini bir çox məbədləri dairəvi binalar – günbəzlər şəklində olmuşdur. Bundan əlavə, onların altıbucaqlı heykəl əz-Zuhəl (Saturn məbədi), üçbucaqlı heykəl əl-Müştəri (Yupiter məbədi), uzunsov heykəl əl-Mirrix (Mars məbədi), dördbucaqlı heykəl əş-Şəms (Günəş məbədi), ortası uzunsov, dördkünc olub özü üçbucaq şəkilli heykəl əl-Utarid (Merkuri məbədi), ortası dördbucaqlı, özü isə üçbucaqlı heykəl əz-Zuhrə (Venera məbədi) və səkkizbucaqlı heykəl əl-Qamər (Ay məbədi) olub (Qasımova, 2007: 89).

Gördüyümüz kimi, Sabiilikdə memarlığın ezoterik mahiyyəti həm də pifaqorçuluq təliminə yaxındır: Sabi məbədgahlarının arxitekturası riyazi elmlər və həndəsə ilə də üzvi şəkildə bağlı olub bu elmləri mistik istiqamətə yönəldirdi. Məbədgahlar göylərlə, mələklər vasitəsi ilə Allahla əlaqələndirilir. “Həft peykər”in baş memarı Simnarın da

həm münəccim, həm də bir sufi münəccim kimi göylərlə ilişgisini görürük. Nizami qeyd edir ki, Simnar göyün üzürütlü sirlərindən xəbərdar olub. Nizaminin təsvirində o bir bəna olsa da, yüz rəssama dərs verər. O həm də münəccimdir, ulduzları ölçür, üstür-ləblə işləyir. Şair onu rumlu Bulinasa bənzədir (Nizami, 1983: 54). Məncə, Bulinasa Ni-zami eramızdan əvvəl III-IV əsrlərin qovşağında yaşamış yunan filosofu və riyaziyyatçısı Polyaenus Lampsacusu nəzərdə tutub. Polyaenus həm də astronomiyadan bəhs edib. Onun Aya həsr edilmiş kitabı olub (Smith, 1858: 688).

Nizami Simnarla bağlı bölümə həm də “Təngluşa”dan bəhs edir (Nizami, 1983: 55). “Təngluşa” kimi tanınan kitabın müəllifi eramızın birinci əsridə yaşamış, astroloq Teucerdir. James Holden onun qədim Misirdən, indiki Qahirə yaxınlığındakı Babylon ad-lanan qəsəbədə olduğunu bildirir. Onun astrologiyaya dair bir sıra əsərləri olub (Hol-den, 2006: 32). Bu əsərlər pəhləvi və ərəb dillərinə tərcümə edilmiş, tərcümə prosesində müəllifin adı təhrif edilərək Tinkarus kimi verilmişdir.¹ Məşhur kitablarından biri islam dünyasında “Təngəluşa” kimi tanınıb. Rüstəm Əliyev bu kitabın Maninin Ərtəng kitabına müqabil bir kitab olduğunu bildirir. Axtarış imkanlarının zəif olduğu bir dövrdə alim, görünür, Bürhan-e Qatedən bəhrələnərək “Təngəluşa”nın “Hakim Luşanın kitabı” oldu-ğunu bildirir (Nizami, 1983: 305).

“Həft peykər”dəki astroloji tutum bir məsələyə də diqqət yetirməyimizi vacib edir. Henry Corbin “Temple and contemplation” əsərinin “Sabian temple and İsmailism” bəhsində sabiiliklə şiəliyin ismaili qolu arasında sıx bağlılıq olduğunu, dərin ezoterik düşüncənin onları birləşdirdiyini iddia edir (Corbin, 1986: 138). Əqidəcə ortodoks sünni məzhəbli olan Nizami Gəncəvinin poetik təxəyyülü və ilham pərisi batini təlimlərə, o cümlədən ismaililiyə də açıq idi. Təsadüfi deyil ki, A. Krımski Nizaminin qara geyimli şahzadəsinin təsvir etdiyi dağ başındakı “cənnət bağı” ilə ismaililiyin ekstremist qolu olan assasinlərin (həşşəşiiyun) Əlamut qaləsindəki bağı arasında bənzərlik görür. (Крымский, 1981: 126)

Qeyd edək ki, Nizaminin dövründə siyasi qətlər və terror bayrağını daşıyan ismaili-assasinlər insanları çox məşğul edirdi. Xüsusilə Şirvanşahlar sarayında şairlərin ismailiklə əlaqədə suçlanması adi hal idi. Səlcuqların məşhur vəziri Nizamülmülkü, bu-nun ardınca Məlikşahın özünü qətlə yetirmiş assasinlərin dağ başındakı Əlamut qaləsi barədə əsrarəngiz xəbərlər dolanırdı. Terrorçu kimi yetişdirilən gənclərə dağ başındakı bu qalanın “cənnət bağlarında” əsl cənnət yaşadılırdı. “Yeddi gözəl”dəki qara geyimli gö-zəlin hekayətindəki kimi. Belə ki, narkotik maddə verib potensial terrorçu olan fədailəri “hurilərin” əhatəsinə salır, beyni dumanlanmış gənclərə cənnətin maddi nemətlərini “dadızdırırdılar”. Narkotik maddənin təsiri bitdikdən sonra fədailər özləri planlaşdırıl-mış qətləri bu cür “cənnətə” düşmək istəyi ilə həvəslə həyata keçirirdilər. Məşhur səy-yah Marco Polo bu hadisələri belə təsvir edib:

“Şeyx (Həsən əs-Səbbah) iki dağ arasındakı bir vadinin çevresini kapatıp buranı her tür meyvenin yetiştiği, şindiye dek görülmemiş güzellikteki ve büyüklükteki bir bahçeye çevirtmişti. Buranın içerisinde, göz kamaştırıcı tezhipler ve resimlerle süslenmiş, akla hayale sığmayan bir zarafette kameriyeler ve saraylar bulunuyor; sütten, baldan, şa-raptan ve sudan ırmaklar çağılıyordu. Bülbül gibi şakıyan, çalgılarından şahane ezgiler dökülen dünya güzeli kadınlar ve genç kızlar, cazibeli danslar ederek etrafta dolan-maktaydı. Şeyh müritlərinin sahiden Cənnət'te olduklarına inanmalarını istiyordu, bu yüzden de burayı ... bal, şarap, süt və sular akan, birbirindən güzel hurilərlə dolu Cənnət

¹ <https://persona.rin.ru/eng/view/f/0/26880/teucer-babylonian>

tasvirlerine uyğun olaraq düzenlemişti. ... Şeyh'in Haşhaşi fedaisi olaraq seçtikləri dışında hiç kimse bu bahçeye alınmıyordu. Bahçenin girişine, tüm dünyaya karşı direnebilecek kadar sağlam bir kale inşa edilmişti ve başka hiçbir yerden buraya giriş yoktu..... kendilerine iksirinden içirerek derin bir uykuya dalmalarını sağladığı bu gençleri dörderli, altışarlı hatta onlu gruplar halinde bahçeye taşıtıyor, böylece gençler gözlerini açtıklarında kendilerini bu cennet bahçesinde buluyorlardı. Uyanınca kendilerini bir anda buluverdikleri bu göz kamaştırıcı yerin gerçekten de Cennet olduğunu zannediyorlardı." (bax: Lewis, 2012: 21-22)

"Həft peykər"də diqqəti cəlb edən başqa cəhət yeddi şahzadə qızın konkret təsvirlərinin verilməməsi, onların mücərrəd şəkildə rənglər, rəmzlər, göy cisimləri ilə əlaqəli təqdimidir. Sabiilikdə planetlər mələklərlə əlaqələndirilir. Hər bir planetin öz mələyi olur. Gəlin, yeddi gözəllərə bir daha nəzər salaq: hər gözəl bir günbəzdə, hər günbəzin öz rəngi, hər günbəzin öz planeti. Sabiilikdə də hər mələyin öz məbədgahı, hər məbədgahın öz rəngi, hər rəngin də öz planeti. Sabiilikdə və qədim təsəvvürlərdə mələklər müənnəs cinsdə, qız kimi təsəvvür olunub. Nizaminin təsvir etdiyi bu mücərrəd gözəllər sabi mələkləri olmasalar da, onları çox xatırladır. Nizami əsər boyu ruhi və cismani olanlar arasında gözəl bir tarazlıq yaradır. Şairin ezoterizmi nə qədər güclü olub insanı xəyal aləminə aparsa da, onu real həyatdan, gündəlik qayğılardan ayırmır.

Əbu Osman Əmr ibn əl-Bəhr əl-Cahizin "Kitab əl-hayavan" və "Kitab əl-buxələ" əsərləri.

Əl-Cahiz "Kitab əl-hayavan" da rumlu Sinimmara kiçik bir bəhs həsr edib (əl-Cahiz, 1965: 23). Burada Sinimmarın Xavarnaq qalasından, hökmdarın memarı qalanın başından atıb məhv etməyindən və hadisə ilə bağlı ərəb şeirlərindən söhbət gedir. Həmin hissəni bu yazının memar Simnarla bağlı bəhsində verdiyimizdən, burada təfsilata varmırıq.

Bundən əlavə "Yeddi gözəl"də yer alan bir motiv Nizaminin əl-Cahizin "Kitab əl-buxələ" (Xəsislər haqqında kitab) əsərinə də bələd olmasına dəlalət edir. Nizami Hind gözəlinin hekayətində yazır ki, bir gün şah qara geyimli bir qərblə rastlaşır. Ondan nə səbəbə qara geyindiyini soruşur. O isə,

*Dedi, qoy qalsın, bu söhbətdən keç.
Simurğdan heç kəs xəbər verməyib. –deyir*

Şah çox yalvardıqca, qərib inadkarlıq edib sirrini açmır. Şah deyir:

Mən iraqılı oldum, o xorasanlı.

Mənim yalvarmağım ona heç əsər etmədi (Nizami, 1983: 129).

Əl-Cahizin "Xəsislər" kitabında əhvalat Xorasanın Mərv şəhərinin əhli ilə bağlı verilib. Göstərilir ki, bir mərvlinin yolu tez-tez İraqa düşürdü. Hər dəfə də o, bir iraqılının evində qonaq qalır, yeyib-içir, dincəlirdi və iraqılıya da "bir gün yolun Mərvə düşsə, gör sən bu yaxşılığından necə çıxacam," – deyirdi. Günlər keçir. Bir gün iraqılının yolu Mərvdən düşür və uzun müddət evində qonaq saxladığı mərvlini axtarıb tapır, yaxınlaşıb qucaqlaşır, salamlaşır. Amma mərvli özünü tanımaqlığa vurur. Yol paltarında olan İraqılı əvvəl əmmaməsini, sonra üst geyimini çıxarır ki, bəlkə tanıya. Mərvli onu heç görmədiyini bildirir və "lap dərindən çıxsan belə səni tanıyan deyiləm," – deyir (əl-Cahiz, 1990: 22).

Qeyd edək ki, "Kitab əl-buxələ"də "xəsis obrazlarının əksəriyyətinin fars əsilli olduğunu görürük. Əl-Cahiz bu əsəri anti-şüubiliyin təsiri altıda yazıb, amma fikirlərini yumoristik üslubda təqdim edib." Nizaminin bir beyti onun əl-Cahizin bu əsərindən də xəbərdar olmasına dəlalət edir.

Ət-Təbərinin "Tərix əl-muluk va r-rusul" əsəri

İbn Cərir ət-Təbərinin "Tərix əl-muluk va r-rusul" əsərində (839-923) Bəhramla bağlı mövzu iki bəhsdə əks olunub. Birincidə Xavarnaq qəsrinin inşası ilə bağlı əhvalat verilir (ət-Təbəri, 65-68). İkinci bəhsdə Bəhramın əhvalatları təqdim olunur (ət-Təbəri, 68-82). Bu əsər Nizaminin birbaşa təsirləndiyi qaynaq olduğundan, ona ayrıca yer ayırmağı lazım bilirik. Ət-Təbəri hadisələri aşağıdakı ardıcılıqla təsvir edir:

Yəzdigüdü övladları körpə vaxtı həlak olurdu. Oğlu Bəhram dünyaya gələrkən onu səfalı Hirəyə göndərir. Nəmana oğlu üçün Xavarnaq qəsrini tikməyi əmr edir. Nəman Xavarnaqı Sinimmar adlı memara tikdirib onu səxavətlə mükafatlandırır. Sinimmar Günəşlə birlikdə dövr edən qəsr tikməyə qadir olduğunu bildirir. Nəman Sinimmarı Xavarnaqın ən uca qülləsindən yerə atdırır. Sonra əsərdə Əbu t-Tamahan əl-Qayni, Suleyt ibn Səd, Yəzid ibn İyas, Abd əl-Uzzə imruu l-Qeys kimi şairlərin bu hadisə ilə bağlı şeirləri verilir.

Xavarnaqda oturub ətraf aləmin gözəlliyini seyr edən Nəman dünyanın faniliyi barədə düşüncələrə dalır və sarayı tərk edib səhraya üz tutur, bir daha qayıtmır. Oğlu Münzir onun yerinə hakimiyyətə keçir (əl-Təbəri, 65-68).

Bütün bunlar birinci hissənin xəbərləridir. Bundan sonra (əl-Təbəri, 68-82) "Bəhram Gurun zikri" hissəsi gəlir:

Bəhram dünyaya gələrkən münəccimlər onun fars torpağından kənarında böyüməsini lazım bilir. Bəhramın tərbiyəsi Münzir ibn Nəmana tapşırılır. Münzir körpəyə biri fars, ikisi ərəb olmaqla üç süd anası seçir. Beş yaşında olarkən Bəhram Münzirə elmlərə və hər b sənətinə yiyələnmək üçün ona yaxşı müəllimlər tapmasını xahiş edir. Bəhramın təlim-təhsili ilə fars, rum, ərəb alimləri məşğul olur. Münzir Bəhrama ən yaxşı atını bağışlayır. Bəhram şiri və vəhşi eşşəyi öldürür, Münzir onun bu igidliklərini əks etdirən rəsmlər çəkdirir. Bəhram atası Yəzdigüdü sarayına gedir. Amma ata-oğul münasibətləri yaxşı olmur. Roma imperatorunun qardaşı sülh danışıqı üçün saraya gələrkən, Bəhram onun köməyi ilə atasından Hirəyə qayıtmaq izni alır. Yəzdigüdü vəfat edir, amma farslar ərəb tərbiyəsi görmüş, ərəb xislətli Bəhramın taxt-taca sahib olmasını istəmirlər, öz aralarından Kəsra (Xosrov) adlı bir nəfərə beyət edirlər. Bəhramın taxt-tacını qaytarmaq üçün Münzir on minlik bir qoşunla Ktesifona yürüş edir (əl-Təbəri, 72).

Bundan sonra farslarla danışıqlar aparılır, fars tərəfi vaxtilə Bəhramın atasından gördükləri zülmü yada salır və bu səbəbdən Bəhrama taxt-tac vermək istəmədiklərini bildirirlər. Bəhram farsların qarşısında nitq söyləyib əsas məqsədinin taxt-tac sahibi olaraq atasının dağıtdığı düzəni yenidən qurmaq olduğunu bildirir. Bundan sonra tacı iki şirin arasından götürmə əhvalatı gəlir. Bəhram tacı götürdükdən sonra onu ilk alqışlayan Xosrov (Kəsra) olur və o Bəhrama yeddi iqlimi əhatə edən mülkünü verdiyini bildirir. Adamlar hamısı Bəhrama dua edib onun hakimiyyətini qəbul edir (əl-Təbəri, 72-76).

Bəzi əyanlar, vəzirlər Münzir vasitəsi ilə Bəhramın onları bağışlamasına nail olurlar. Bəhram hakimiyyətə iyirmi yaşında gəlir, bu münasibətlə ölkədə yeddi gün şadlıq və istirahət olur. Sonra Bəhram əyləncələrlə gün keçirir və bundan istifadə edən

türk Xaqanı onun ölkəsinə hücum edir. Bəhram Azərbaycana gedib atəşkədə qələbə üçün dua edir. Bəhramın əyanlarından bir qismi Xaqana tabe olmağa razılarsa da Bəhram döyüşə girib Xaqanı məğlub edir və onu öz əlləri ilə öldürür. Bəhram Azərbaycana qayıdıb atəşkədəyə gedir və Xaqanın qaş-daşla bəzənmiş əklilini ora bağışlayır. Sonra Ktesifona qayıdır və Xorasan valiliyini qardaşına tapşırır. Ət-Təbəri davam edib yazır ki, bir gün ova çıxan Bəhram bir vəhşi eşşəyin ardınca qaçıb bir quyuya (cubb) düşür. Anası çoxlu pul-para ilə gəlib insanları nə qədər çalışdırsa da, Bəhramı tapmaq mümkün olmur.

Daha sonra ət-Təbəri bir daha Bəhramın Xaqanı məğlub edib məmləkətinə dönməsindən, əhalini itaətə çağırmasından, Xaqanın dürrlə bəzənmiş qılıncını Azərbaycandakı atəşkədə-məbədgha bağışlamasından, Xaqanın arvadını ora xidmət üçün verməsindən, xalqı qələbə münasibətilə üç il xəracdən azad etməsindən danışır. Bəhram Xaqan üzərində qələbəsini bir kitaba yazdırır. Sonra Bəhram Hindistana hərbi yürüş edir, burada döyüş fillərini öldürür. Hindliləri məğlub edib hind şahzadəsinə evlənən Bəhram şad halda vətənə dönür. Daha sonra Bəhram Romaya hərbi yürüş edir. Onun vəfatından sonra oğlu II Yezdigüird hakimiyyətə gəlir (əl-Təbəri, 82).

Gördüyümüz kimi, Nizami ət-Təbərindən bol-bol bəhrələnsə də, "Həft peykər"də rast gəldiyimiz bəzi məsələlər ət-Təbəri tarixində yoxdur. Bura Fitnənin hekayətini, Bəhramın yeddi iqlim şahzadələri ilə əhvalatını, Rast Rövşən hekayətini¹ misal olaraq göstərə bilərik. Əlbəttə, bənzərliklər çoxdur, amma bənzər cəhətlərin özündə də şair fərqliliyə meyillidir. Məs. ət-Təbərində Bəhram sonda bir quyuya düşüb yox olur (əl-Təbəri, 82), Nizamidə isə, mağarada qeybə çəkilir. Mağara Platon fəlsəfəsindən bu yana həmişə ezoterizmlə bağlı olub. Bu səbəbdən, Nizami qəhrəmanını mağarada qeybə çəkdirir. Əsərin bu cür sonluğu da onu "Şahnamə"dən fərqləndirir; "Şahnamədə" Bəhram öz əcəli ilə, yatağında dünyasını dəyişir.

Əl-Məsudinin "Muruc əz-zəhəb" əsəri

Nizamidən əvvəl yaşamış müəlliflərdən Əbu l-Həsən Əli ibn Hüseyn əl-Məsudi (v.957) də Bəhramın hekayətinə toxunmuşdur (əl-Məsudi, 2005: 199-200). Əl-Məsudinin "Muruc əz-zəhəb" əsərindəki məlumatlar xronoloji ardıcılıq gözlənilmədiyindən xaotik xarakter daşıyır. Ədib əvvəl onun şahlığından, türk xaqanının onun torpağına hücumundan, Bəhramın xaqanı məğlub etməsindən, Hindistana gedib hind şahının qızı ilə evlənməsindən, Bizansla sülhə getməsindən bəhs edir. Bundan sonra o, Bəhramın Hirədə, ərəblər arasında böyüyüb boya-başa çatmasını qeyd edir və onun həm fars, həm də ərəb dilində şeirlər yazmasını, bir sıra dillərdə danışmasını bildirir. Əl-Məsudi göstərir ki Bəhramın üzüyündə (möhüründə) بالافعال تعظم الاخبار sözləri yazılıb ki, o öz igidliyi ilə bu fikrin doğruluğunu sübut etmişdir. O, Bəhramın iki şir arasından şahlıq tacını və bayrağını götürdüyü, nə səbəbdən Bəhram Gur adlanması və s. kimi geniş yayılmış hekayətlərin geniş yayıldığını, bu barədə özünün başqa bir əsərində - "Əxbər əz-zəmə" əsərində ətraflı yazdığını bildirir (əl-Məsudi, 2005: 199-200). Təəssüf ki, əl-Məsudinin həmin əsəri zəmanəmizədək gəlib çatmayıb. Məsudiyə aid edilən "Əxbər əz-zəmə" əsərinin 1966-cı il Nəcəf nəşrində Bəhram Gur barədə heç bir məlumat yoxdur. Nəşr olunmuş bu əsər kiçik həcmli bir kitab olub (281 səhifə) ya güclü ixtisara məruz qalmış, ya da başqa müəllif tərəfindən yazılıb sonradan Məsudiyə aid edilmişdir. "Muruc əz-zəhəb" kimi iri həcmli bir əsərdə dəfələrlə bu və ya digər xəbərin daha geniş təfsilatının "Əxbər

¹ Çox güman ki, Nizami bu əhvalatı Nizamülmülkün "Siyasətnamə"sindən əxz etmişdir. Nizamülmülk vəzirin adını Rast-Rəviş kimi verir.

əz-zəmən”də olduğunu bildirən əl-Məsudinin bu əsəri təbii ki, iri həcmli bir əsər olub.

Əbu l-Fərəc əl-İsfəhaninin “Kitab əl-əğani” əsəri

Özündə həm də “Leyli və Məcnun” dastanını ehtiva edən bu əsr, sözsüz ki, Nizaminin şəxsi kitabxanasında olub. “Kitab əl-əğani”-də “Xəbər əl-Xavarnaq” başlıqlı hekayətdə Firdovsinin toxunmadığı Sinimmarın (Nizamidə Simnarın) əhvalatı əks olunub. Əbu l-Fərəc əl-İsfəhani (v. 967) “Kitab əl-əğani” (كتاب الاغانى) əsərində Xavarnaq sahibi Nemanı anasına nisbətə ən-Numan ibn əl-Şaqiqat adlandırır və onun ana tərəfdən Bənu Şeyban qəbiləsinə bağlı olduğunu bildirir. Bu məlumat olduqca dəyərlidir, çünki İslamdan az öncə məhz şeybanilər farslarla Zu Qar döyüşünü edir. Əl-İsfəhani Nemanın baş götürüb saraydan getdiyini və haqqında bir daha xəbər eşidilmədiyini xüsusi vurğulayır. Digər müəlliflər qeyd etdikləri xəbərlərin mənbəyini göstərməyə çox da meyilli olmadığı halda, əl-İsfəhani Nemanın xəbərini Hişam ibn Muhəmməd əl-Kəlbəyə istinadən Əli ibn əs-Səbbahdan eşitdiyini bildirir. Beləliklə, biz ərəb tarix elminin banisi sayılan əl-Kəlbənin Nizami poemasının qaynağı ola biləcək məlumatlar verdiyini zənn edə bilərik. Təəssüf ki, əl-Kəlbənin əsrləri zəmanəmizədək gəlib çatmadığından, onun məlumatlarını ancaq sonrakı mənbələrdə izləyə bilərik.

Əl-İsfəhani əsərdə Xavarnaqın inşa edilməsi səbəbindən bəhs edir: Övladlarını körpə ikən itirən Yəzdigird ibn Sabur əyanlarından səfalı bir yer barədə soruşarkən ona Hirəni məsləhət bilirlər. Yəzdigird öz valisi Nemana Xavarnaq sarayını tikməyi tapşırır. Daha sonra əl-İsfəhani Simnarın (əsərdə Sinimmarın) əhvalatını verir. Daha sonra isə, o, Sasani hökmdarının Nemana Dəvasir və əş-Şəhbə adlı iki qarnizon verdiyini və Nemanın bu qarnizonlarla Şama hərbi yürüşlər etdiyini qeyd edir. Sonda əl-İsfəhani Nemanın taxt-tacını tərk edərək baş götürüb səhraya getməsinə bildirir.¹

Abd əl-Qadir əl-Bağdadi (1030-1093) “Xizənət əl-ədəb və ləbb lubab lisən əl-ərəb” əsərində əl-İsfəhaninin bu xəbərini olduğu kimi təkrarlayır. Yeganə fərq əl-Bağdadinin öz məlumatına Əbu Təmmamın “əl-Həməsə” toplusundan mövzu ilə bağlı Əşcə əs-Suləmiyə (أشجع السلمي) aid bir şeir əlavə etməsidir (əl-Bağdadi, 293-295).

Əs-Səalibinin (961-1038) “Əxbar muluk fars” əsəri

Əs-Səalibinin (961-1038) “Əxbar muluk fars” əsərinin “Günahkar (Əsim) Yəzdigirdün oğlu Bəhram Gurun qissəsi” (əs-Səalibi, 1900: 539-658) birbaşa fars tarixi və Bəhramla bağlı olduğundan Nizaminin diqqətini çəkməyə bilərdi. Ayrıca olaraq buradakı bəzi epizodlar “Həft Peykər”lə daha aydın şəkildə səsləşir; bu, Azadvarın (Nizamidə Fitnənin) hekayətidir. Nizamidən fərqli olaraq, burada Bəhram Azadvarı dəvəsinin tapdığı altına salıb öldürür.

Əs-Səalibi əsərdə Hirəni İraqın ən səfalı guşəsi kimi tərifləyir. O, Bəhramın ikisi ərəb, biri fars (əcəm) olmaqla üç süd anası olmasından, Hirə yaxınlığında Xavarnaq və Sədir saraylarının inşasından, Bəhramın ərəb dilini mükəmməl öyrənib hər bəşəri sənətinə yiyələnməsindən, bu məqalənin əvvəlində qeyd etdiyimiz kimi, bir sıra dillərə yiyələnməsindən, Münzirin onu gözəl kənz və müğənnilərlə əhatə etməsindən, Xaqanla müharibəsindən, Hindistana getməsindən və s. bəhs edir. Ət-Təbəriyə olduğu kimi, əs-Səalibi də Bəhramın quyuya düşüb yox olduğunu bildirir (əs-Səalibi, 1900: 539-658).

Nizami Gəncəvinin “Həft Peykər”inin ərəb qaynaqları, sözsüz ki, yuxarıdakı mənbələrlə məhdudlaşmır. Şairə zəmanəmizədək gəlib çatmamış başqa mənbələr, məsələn, əl-Kəlbənin əsrləri də məlum ola bilər.

¹ <http://www.islamicbook.ws/adab/alagani-003.html>

Əsərdə biz Nizaminin ərəb inanc və etiqaqlarına, qədim ərəb astroloji təsəvvürlərinə, ərəb poeziyasına nə qədər yaxından bələd olmasını görürük. Əsərdə yalnız İslamla deyil, islamaqədərkə düşüncə tərzini, ərəb adət-ənənələri, mövhumi təsəvvür və sınınamaları ilə bağlı bəzi məsələlərin əks olunduğunu görürük, Şair qədim rəml sənətindən bəhs edir (“Əgər rəmlin yeddi xətti bir-birinə yar olsa, onlardan biri səadət nöqtəsinə yetişər.” Nizami, 1983: 26) şairlərə poeziyanın fəvqəltəbii qüvvələr tərəfindən təlqini kimi (Nizami, 1983: 27) əski təsəvvürlərə malik olduğunu nümayiş etdirir. “Həft peykər”də bir neçə dəfə ərəb şairi Hassən ibn Səbitin bir beytindən əxz olunmuş motivi görürük. Bəhrəmin Xavarnaq qəsridə Yeddi gözəlin şəklini görməsini Nizami belə təsvir edir:

Qapını açıb behiştə girər və

Gözəllikdən yaradılmış o şəkillərə tamaşa edərdi.

O, su önündə susuzluqdan yanan adam kimi dururdu (Nizami, 1983: 70).

Hassən ibn Səbit peyğəmbərə həsr etdiyi bir mərsiyədə deyir:

يا أفضل الناس إني كنت في نهر
أصبحت منه كمثل المفرد الصادي

Ey insanların ən yaxşısı! Səndən öncə mən çayın ortasında qalıb susuzluqdan yanan bir insan kimi idim.

Nizaminin başqa bir beytində isə şairin özünü məşhur ərəb şairi Əhməd ibn Abdulla ibn Süleyman Əbü l-Əla əl-Məərriyə (v. 1057) bənzətdiyini görürük. Əbü l-Əla gənc yaşlarında çiçək xəstəliyinə tutulmuş, bu xəstəlikdən sonra onun həm gözləri kor, həm də üzü çopur olmuşdur. Nizami yazır:

Mənim qanadım hələ yıxılmamışdan sınıq idi.

İndi ki, yıxılmışam, gör halım necə olar.

Əhmədiyyin üzünü elə əvvəldən nümunə idi.

Axırda da çiçək vurub çopur oldu (Nizami, 1983: 50).

Qeyd edək ki, Rüstəm Əliyev bu beyti Azərbaycandakı məşhur zərb-məsəlin dəyişmiş şəkli hesab edir: “Gözəlağa çox gözəl idi, üstəlik vurdu bir çiçək də çıxardı” (Nizami, 1983: 304).

Nizami yaradıcılığında ərəb poeziyası ilə səsleşən motivlər ayrıca bir tədqiqata mövzu olacaq qədər çoxdur. Bu bəhsdə ancaq bu kiçik qeydlərlə kifayətlənirik.

Kosmopolitan Hirə cəmiyyəti və Bəhrəm Gur

Nizami poemasında adı Sasani hökmdarı Bəhrəm Gurla əlaqələndirilən və Yəmən olaraq tanıtılan Hirə xanədanının qüdrətli bir dövlət olduğunu görürük. Hirədə Ləxmilərin sülalə ağalığı təxminən üç əsr, miladın 300-600 illərində davam etmişdir (Encyclopaedia of Islam). Ləxmilər dövləti İslamdan öncə ərəb siyasi, hərbi və mədəni həyatında mühüm rol oynayan bir qurum olub. Bu sülaləyə bəzən “münzirilər” də deyilir. “Münzir” ayrıca bir qəbilə və ya əşirə adı olmayıb Hirə hökmdarlarının bir neçəsinin bu cür adlanması ilə bağlıdır. Ümumiyyətlə, bir-neçə nəfər istisna olmaqla Hirə hökmdarları ya Nəman (ərəbcə Numən), ya da Münzir (ərəbcə Munzir) adlanıb.

Məşhur Nəman kitabələrində Ləxmi hökmdarı Əmr ibn Adinin oğlu İmruu l-Qeys

“Bütün ərəblərin hökmdarı” adlanır. Sülalə hakimiyyətinin əsasını qoyan Əmr ibn Adinin siyasi güc nümayiş etdirərək Palmira hakimi Zenubiyyə ilə döyüşdüyü bildirilir. Maraqlı bir fakt kimi onu da qeyd edək ki, eramızın III əsrində manixeyçilik İranda təqib edilərkən, Ləxmilər xanədanı bir çox manixeyçiyə sığınacaq verib onları qorumuşdur (Encyclopaedia of Islam). Bu fakt Ləxmilərin öz siyasətlərini Sasanilərin diktəsi ilə qurmadığına dəlalət edir. Qəribədir ki, Ləxmilər dövləti həm də Bizans imperatorluğunda ortodoks xristianlığın təqiblərindən qaçan bidətçi xristianların da sığınacaq yeri olub. Hirədə Nestorian məzhəbi geniş yayılıb.

Firdovsi kimi Nizami də bu dövləti Yəmən dövləti hesab edir. Nizami *ət-Təbəri Tarix*indən istifadə etdiyini qeyd edir. Yuxarıda gördüyümüz kimi, *ət-Təbəri Xavarnaq sarayının* Hirə ətrafında olmasını vurğulayır. Belə isə, Nizami nə səbəbdən Firdovsinin ardınca Hirədən deyil, Yəməndən bəhs edir? Əsər boyu ərəb mənbələri ilə tanışlıq nümayiş etdirən şairin Ərəbistan yarımadasının coğrafiyasına bələd olmaması ağlabatan deyil. Ola bilsin ki, qeyri-ərəblər arasında həmin dövrdə Yəmən yalnız Cənubi Ərəbistanı deyil, bütün ərəb ərazilərini bildirən bir toponim kimi işləndirdi.

Ərəblər bu dövləti öz şanlı tarixlərinin bir parçası hesab edirdilər. Adətən sasanilərin vassalı kimi təqdim olunan Hirə xanədanının tarixin müəyyən dövründə -- məhz Nizaminin seçdiyi zaman kəsiyində, yəni *əl-Əvar ləqəbi* ilə tanınan Nemanın və onun oğlu Münzirin hakimiyyəti illərində (V əsrin birinci yarısında) Sasanilərdən heç də geri qalmayan, hətta Sasani taxt-tacına müdaxilə edəcək bir güc sahibi olması tarixi faktlardan məlumdur. Diqqəti cəlb edən əsas məsələ Nizamidə Hirə xanədanı ilə bağlı məlumatların tarixi həqiqətləri əks etdirməsidir. Firdovsi rəvayətində Sasani xanədanı ön plandadırsa, Nizamidə Neman ibn Münzirin dövləti diqqət mərkəzindədir. Nizamidə həmin dövrdə Hirə xanədanının özünün Sasani dövlətində siyasi məsələlərə təzyiq gücünü görürük. Həqiqətən də, o dövrdə Piqulevskayanın “fars ərəbləri” adlandırdığı Ləxmilərin “Sasanilərin göstərişi ilə fəaliyyət göstərməsini düşünmək böyük səhv olardı. Həm tarixi mənbələr, həm də epiqrafik abidələr Hirənin güclü bir dövlət olmasını sübut edir.” (Пигулевская, 1964: 57)

Mehmet Ali Kapar Hirə xanədanının qüdrəti barədə yazır: “Nu'man el-A'ver zamanında (403-431) Hlrə'de məşhur Havamak və Sedir sarayları yapıldı, Suriyə'ye Arap şiir və efsanelərinə konu olan seferlər düzənləndi. Nu'man el-A'ver, Sasani Devleti'nin başşehri Medain'i basarak I. Yezdicerd'in oğlu Behram-ı Gur'u da tahta oturttu (Kapar, 55).

Qeyd edək ki, İran şahı Yəzdigürdün və onun oğlu V Bəhramın hakimiyyət illəri ərəb təəssübkeşi olan müəlliflərin sevdiyi zaman kəsiyi idi. Ərəb təəssübkeşləri Hirə xanədanı, Münzirilərin qüdrəti ilə yanaşı, qədim ərəb memarlıq abidələrini də həvəslə təbliğ edirdilər. Xüsusilə Xavarnaq sarayı barədə, demək olar ki, bütün orta əsr mənbələrində xəbərlər var. Həm Xavarnaq, həm də Bəhram Gurun hekayəti, xüsusilə onun ərəblərin sayəsində itirilmiş taxt-tacına sahib durması ərəb təəssübkeşlərinin sevdiyi mövzular idi.

Nizaminin Yəmən adlandırdığı Hirə şəhəri etnik rəngarəngliyi və kosmopolitan cəmiyyəti ilə seçilirdi. İlk öncə “Yeddi Gözəl”lin qəhrəmanları ilə bağlı iki tədqiqatın başlığına nəzər salaq: Bunlardan biri Scott Savranın “Bahram V Gur: The “Arab” Sasanian King” məqaləsidir (sarvan). Digəri isə, rus şərqsünası Piqulevskayanın “Арабы у границ Византии и Ирана” monoqrafiyasında Münzirilər xanədanına həsr etdiyi başlıqdır: “Царство персидских арабов.” (Пигулевская, 1964: 57) Sasani şahzadəsi Bəhramın ərəb, onun boya-başa çatdığı Hirənin və Ləxmilər dövlətinin fars dövləti adlanması Nizaminin seçdiyi mövzunun etnik rəngarəngliyindən xəbər verir. Beləliklə, şairin Bəhramın

hekayətini yazmaqdan məqsədi ilk baxışda göründüyü kimi, “Şahnamə”dəki Sasani şahlığının tərənnümü olmayıb müxtəlif xalqların, mədəniyyətlərin dialoqa girdiyi bir əsər yaratmaqdır. Ləxmilər dövlətinin rəngarəng dini-etnik tərkibi barədə Isabel Toral-Niehoff yazır:

Hirə Ərəbistan yarımadasının şimal-şərq rayonunda, daha doğrusu Fərat çayının şərq sahilində yerləşirdi. Roma-Sasani sərhəd əraziləri arasında yerləşməsi onun mədəni həyatında dərin iz buraxır. Burada Roma, ərəb, İran və Suriya mədəniyyətləri qaynayıb qarışmışdı. Bu həm mədəni hibridləşməyə, həm də Hirə əhalisinin özünün etnik rəngarəngliyinə gətirib çıxardı; Burada həm köçəri, həm də yarımköçəri ərəb tayfaları, arami kəndliləri, suriya din xadimləri, İran zadəganları məskunlaşmışdı. Dini vəziyyət də müxtəlif icmaları əhatə edirdi. Burada nestorianlar, monofizitlər, ərəb bütperəstləri, manixeyçilər, yəhudi və zərdüştilər və digər dini qruplaşmalar var idi (Toral-Niehoff, 2013: 115).

Gördüyümüz kimi, Nizami qəhrəmanları olduqca rəngarəng etnik-dini mənşəli bir cəmiyyəti təmsil edirlər. “Həft peykər” özü məhz bu rəngarəngliyi nümayiş etdirir. Xüsusilə, yeddi iqlimin gündəmə gətirilməsi və yeddi iqlim gözəlinin söylədiyi rəvayətlərin də ümumi bir çərçivəyə salınması əslində Nizaminin irqçilikdən, millətçilikdən, dini dözümsüzlükdən çox yüksəkdə dayanan uca amallarından xəbər verir. Ön planda isə ərəb və fars toplumları yanaşı addımlayır, hətta bəzən ərəb motivlərinin daha da irəli çıxması müşahidə olunur.

Burada Bəhramın hekayətinin, ümumiyyətlə, sami xalqları ilə bağlılığının başqa bir tərəfinə də toxunmaq istərdik. Firdovsinin “Şahnamə”sində taxt-tacı ələ keçirən Bəhramın ana tərəfdən Şamiranşahdan olduğunu bildirməsi uzun müddət elm aləmində çeşidli mülahizələr doğurmuşdur. Mahmud Həsənabadi adlı İran alimi göstərir ki, Qərb və yəhudi alimləri Bəhramın anasının yəhudi qızı olmasını iddia etmişlər. Müəllif bildirir ki, “Şəhristanhaye İranşəhr” adlı pəhləvi mətnlərində bu qadının adı Şoşin kimi qeyd edilir və bu adda bir çox şəhərlərin həmin qadının şərəfinə salındığı iddia edilir.¹ Həsənabadinin məqaləsindən belə bir fikir hasil edirik ki, Darmesterer, Nöldek, Çristensen, Widengren və Daryae kimi Qərb alimləri “Şəhristanhaye İranşəhr”-dəki məlumatla “Şahnamədə”ki xəbər arasında yaxınlıq görüb Bəhramın anasının yəhudi olmasını iddia etmişlər. Yəhudi alimləri isə, Bəhramın anasını Şuşandoxt və ya Şuşindox adlandırmışlar. Bir sıra fars alimləri, o cümlədən məqalə müəllifi Həsənabadi özü bu iddiaları rədd edib, Bəhramın təmiz fars kökənli olmasını bildiriblər. Onlar arasında “azəri” adlı bifars ləhcəsi uydurub “azəri” sözünü fars etnosu ilə bağlayan Əhməd Kəsrəvinin xüsusi canfəşanlıq etdiyini görürük.

Mənim fikrimcə, Bəhramın uşaq vaxtından Hirə sarayına göndərilməsinin əsas səbəblərindən biri məhz onun sami kökəlinə bağlılığı ola bilər. Hirənin kosmopolitan cəmiyyətində yəhudilərin öz yeri olub. Hətta Hirə sarayında yəhudi şairlərinin müntəxəbatı belə tərtib edilib. Görünür, Bəhramın məhz Hirəyə etibar edilməsinin kökündə onun ana tərəfdən sami qanı daşması dayanıb.

“Həft peykər”də Bəhramın ərəb, fars və yunan dillərindən xəbərdar olmasını görürük. Bu yazının əvvəlində Bəhramın az qala öz coğrafi müstəvisində ona məlum olan bütün dilləri mükəmməl bildiyini qeyd etmişdik. Əbu Mənsur əs-Səalibi İbn Xordadbehə istinadən, Bəhramın ərəbcə şeirlər yazdığını bildirir, hətta nümunə də gətirir. Beləliklə, yalnız Nizaminin təsvir etdiyi mühit deyil, onun əsas qəhrəmanı da kosmo-

¹ İstər-istəməz Şuşa barədə düşünməmək olmur.

politana xarakterlidir.

Isabel Toral-Niehoff göstərir ki, Bəhram Gurun Hirədə təlim-tərbiyə görməsi və ərəb adət-ənənələrinə yiyələnməsi ərəb-fars mədəniyyətlərarası dialoqa dəlalət edir. Onun fikrincə, bu rəvayətlər rəmzi xarakter daşıyıb mədəni əlaqələri ayırı-ayrı şəxslərin adı ilə bağlamaq məqsədi güdür (Toral-Niehoff, 2013: 123). Mənim fikrimcə, ərəb mənbələrində bu rəvayətlərə geniş yer ayrılması anti-şüubiyə tərəfdarlarının marağına uyğun olub. Burada biz sasanilərin vassal dövləti olan Hirəni deyil, Sasani taxt-tacına kimlərin oturmasını müəyyənləşdirən bir güc görürük. O dövrdə Hirənin həqiqətən də həm siyasi çəkisi, həm də fəaliyyəti böyük olub. Görünür, bu rəvayətləri ilkin olaraq ərəb təəssübkeşləri üzə çıxarıb yaymış, sonra ərəb ənənəsinə xas bir tərzdə rəvayətlər geniş rəvac tapmışdır.

Simnarın hekayəti

Simnarın hekayəti ərəbdilli müəlliflərin sevdiyi mövzu olub. Hekayətin dərin ibrətamiz məzmunu, ərəb ruhuna müvafiq zərb-məsəl xarakteri onun bir çox əsərlərə yol tapmasına səbəb oldu. Bu mövzunu ilk gündəmə gətirənlərdən biri Əbu Osman Əmr ibn əl-Bəhr əl-Cahiz idi. Əl-Cahiz ərəb təəssübkeşi, anti-şüubiyə hərəkatının yaradıcılardan biri və qatı tərəfdarı idi. Onun belə bir mövzuya meyli Münzirilər xanədanının möhtəşəm memarlıq abidəsi olan Xavarnaq qəsri ilə bağlı idi. Əl-Cahiz yazır:

[جزاء سنمار] وقال بعض العرب، في قتل بعض الملوك لسنمار الرومي؛ فإنه لما علا الخورنق ورأى بنيانا لم ير مثله، ورأى في ذلك المستشرف، وخاف إن هو استبقاه أن يموت فيبني مثل ذلك البنيان لرجل آخر من الملوك، رمى به من فوق القصر، فقال في ذلك الكلبي في شيء كان بينه وبين بعض الملوك: [من الطويل]

جزائي جزاء الله شرّ جزائه	جزاء سنمار وما كان ذا ذنب
سوى رصته البنيان سبعين حجة	يعلى عليه بالقراميد والسكب
فلما رأى البنيان تمّ سحوقه	وأض كمثل الطود ذي الباذخ الصعب
وظنّ سنمار به كلّ حبوة	وفاز لديه بالمودة والقرب
فقال اذفوا بالعليج من رأس شاهق	فذاك لعمر الله من أعظم الخطب

Simnarın Cəzası

Ərəblər bir hökmdarın rumlu Sinimmarı öldürməsi barədə deyirdilər ki, bir dəfə o, Xavarnaq qəsrinin uca (qüllələrindən) birinə çıxdı və belə bir sarayın hələ heç yerdə olmadığını düşündü, bu uca qüllədən hər yeri seyr etdi. Sonra qorxdu ki, birdən əgər (memardan) tez ölərsə, o belə bir qəsri başqa bir hökmdara da tikər. Buna görə də, onu qəsrin uca qülləsindən aşağı tulladı. Əl-Kəlbi bir hökmdarla arasında keçən əhvalatdan dolayı, bu hadisəyə işarə ilə demişdir:

Allah onun (Qəssani hökmdarının) cəzasını versin, mənə çox pis bir tərzdə, günahsız Sinimmar kimi cəzalandırır.

O, düz 70 il (Xavarnaq) qəsri ucaltdı, onu bışmış kərpiclə hörüb dəmirlə bərkitdi.

Elə ki, qəsrin tikintisi tamamlandı, o, keçilməz və uca bir dağ kimi ucaldı,

Sinimmar bunun müqabilində hədiyyələr, anamlar gözləyirdi. Qəsrin tikintisindən sonra sevgi və (hökmdara daha da) yaxın olmaq gözləyirdi

Hökmdar isə onu qəsrin ən uca qülləsindən tullamağı əmr etdi. Bu, həqiqətən də, böyük bədbəxtlikdir (əl-Cahiz, 1965: 22).

Tarix boyu hakimiyyətdə olan sülalələrin güc və qüvvətinin dəlaləti saraylar, qəsrlər, möhtəşəm abidələr olub. Dövlətlər süqut edər, tarix səhnəsindən çəkilər, abi-

dələr isə keçmiş əzəmətin nümunəsi kimi yaşayırlar. Münzirilərin Xavarnaq, Sədir qəsrləri də belə abidələrdən idi. Şüubilər qədim Sasani dövləti, Mədain abidələri, xüsusilə Eyvan-i Kəsra ilə fəxr edərəkən ərəblər də bir zamanlar Sasani xanədanının siyasətinə belə müdaxilə etmiş Ləxmi-münziri hökmdarlarını – nemanları, münzirləri yada salır, onların göz qamaşdıran memarlıq abidələrini vəsf edirdilər. Skott Sarvan haqlı olaraq göstərir ki, ərəblərin son antik dövr sivilizasiyalarından heç də geri qalmadığını bildirmək üçün Orta əsr ərəb mənbələri Xavarnaq sarayından xüsusi bəhs edirdilər. Xavarnaq ərəblər üçün Hirənin digər abidələri ilə yanaşı, keçmiş qüdrətli günlər barədə nostalji hissləri ifadə edirdi (Sarvan).

Ayrıca olaraq, Simnar özü də maraqlı bir şəxsiyyət, yaradıcı bir insan idi.

Qeyd edək ki, ərəb mənbələrində memarın adı Simnar kimi deyil, Sinimmar kimi verilib. İbn Mənzur sözün iki mənasını göstərir (ibn Mənzur, s,n,m,r kökü). Birinci məna “ay”dır. Bu məna Əbu Əmr ibn əl-Əladan rəvayət edilir. Sələbə görə, Sinimmar parlaq ayı bildirir (ibn Mənzur, s,n,m,r kökü).

Burada maraqlı bir məqamı da qeyd etmək istərdim. “Sinimmar” sözünün Babil dilindəki (*Sin-immār*) mənası “parlaq ay tanrısı”nı ifadə edir. Görünür, ərəb alimləri bu və ya digər sözün mənasını araşdırarkən yalnız ərəb dili ilə kifayətlənməyib, sözlərin digər sami dillərindəki mənasını da bildirmişlər. Sözün kökündə göy cismi ilə bağlı mənanın olması da “Həft peykər”in astroloji yönümünə xidmət edə bilər. Adında “Ay” mənası olan bir memarın Günəşlə birlikdə dövr edə biləcək qəsr tikmək iddiası, onun şagirdinin inşa etdiyi yeddi kümbəzin yeddi ulduzla əlaqələndirilməsi, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, göy cisimlərinə yer üzərində məbədgahlar tikən Sabi inancına, Sabi memarlığına çox bənzəyir (Qasımova, 2007: 82-95).

“Sinimmar”ın ikinci mənası barədə ibn Mənzur bildirir ki, bu, əcəm bir kişinin adıdır. İbn Mənzur Əbu Ubeydədən rəvayət edib bildirir ki, edib ki, Sinimmar bəzi hökmdarlara ev tikən bir sənətkarın adıdır. Bir sarayı tikdikdən sonra o, hökmdarla qəsrin ən uca qülləsinə qalxır. Hökmdar onun bir başqasına da bu cür qəsr tikə biləcəyini düşünüb onu qəsrin qülləsindən aşağı tullayır. Bu hadisədən sonra Sinimmar adı yaxşılığın əvəzində yamanlıqla üzleşən adam kimi zərb-məsələ dönüb (ibn Mənzur, s,n,m,r kökü). Daha sonra ibn Mənzur yenə Əbu Ubeydəyə istihadən daha dəqiq bir şəkildə göstərir ki, Sinimmar məşhur Roma memarı olub. O, Neman ibn Munzirə Kufə yaxınlığındakı Xavarnaqı inşa edib (ibn Mənzur, s,n,m,r kökü).

Bütün bu məlumatlar əz-Zəbidinin (v. 1790) “Tac əl-arus” lüğətində də təkrarlanır.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Xavarnaq qəsrinin tərfi ərəb təəssübkeşlərinin sevimli mövzusu idi. Belə bir qəsrin varlığı ərəb memarlığının inkişafından, ərəb sivilizasiyasının səhra ərəblərinin köçəri həyatı ilə məhdudlaşmayıb iri qəsrləri olan qüdrətli dövlətləri əhatə etməsindən xəbər verirdi. Bu səbəbdən, Firdovsinin unuduğu Xavarnaq Nizaminin diqqətini cəlb edir. Beləliklə, qədim Ərəbistan yalnız özünün saysız rəvayət və əfsanələri, əsrarəngiz şəxsiyyət və hadisələri ilə deyil, həm də memarlıq abidələri ilə Nizaminin vəsf obyektinə olur. Firdovsi “Şahnamə”sindən təsirlənib Bəhram Gurun hekayətini qələmə alan şair poemaya Firdovsinin qələmə almadığı şüubi ruhlu maraqlı sülhətələr əlavə etmişdir.

Ümumiyyətlə, bir fars, bir şüubi olaraq ərəb keçmişini tərifləməkdən uzaq olan Firdovsinin məsnəvisində “Yeddi gözəl”dəki bəzi mühüm hekayətləri görmürük. Bu, Nizaminin ümumbəşəri dəyərlər müstəvisində diqqətini cəlb edən hekayətlərdir. “Yeddi gözəl”ə dəyər verən də məhz bu hissələrdir: Simnarın əhvalatı, yeddi iqlim gözəllərinin söylədiyi rəvayətlər, Rast Rövşənin əhvalatı bu qəbildəndir. Nizami Firdovsidən fərqli olaraq, sadəcə bir qəhrəmanlıq dastanı yazmaqdan uzaqdır. Onun əsərində incəsənət,

memarlıq, sənətkarlıq, nəhayət ədəbi nümunələr kimi əsərə daxil edilən söz inciləri – ayrı-ayrı hekayətlər xüsusi dəyər kəsb edir. Memarlıq abidələrinin özündə həm də incə-sənət, rəssamlıq nümunələrini əhatə etməsi, ət-Təbətinin və əs-Sələbinin xəbər verdiyi kimi, Bəhramın hər bir igidliyinin Münzirin əmri ilə saray divarlarındakı əksi, ayrıca olaraq Bəhramın yeddi iqlim gözəllərinin də şəkillərini Xavarnaqda görüb aşıq olması Bəhramın hekayətinin rəssamlıq tarixini öyrənmək üçün də böyük əhəmiyyətindən xəbər verir.

Burada hər bir rəngin öz mənası, dərin mistik tutumu hiss edilməkdədir (bu barədə bax Cross). Dünya düzənin yeddi iqlimlə ifadəsi, romalı bir memarın ərəb hökmdarının əmri ilə fars şahzadəsi üçün qəsr tikməsi, yeddi iqlim şahzadəsinin hekayələri əsərə həqiqi kosmopolitan bir ruh verir. Nizaminin seçdiyi obrazların, əhvalatların arxasında da rəngarəng dini-etnik və mifik çalarlar gizlənilir.

Fransız alimi Jean Halevini fikrincə, Simarın inşa etdiyi Xavarnaq qəsrinin adı fars dilində “yaxşı kökü olan” anlamını bildirir. Xavarnaq qəsrinin Misir və Suriyada ibadət edilən Günəş tanrısı Heliopolis ilə əlaqəsi vardır. Belə ki, Heliopolis həm Günəş tanrısını, həm də şəhər adını bildirir. Ərəblər də Xavarnaqı Günəşlə əlaqəli təsvir ediblər; Xavarnaq Günəşin parlaqlığını ifadə edib. Alimin fikrincə, Simnarın ölümü bir binanın möhkəm olması üçün bir insanın ölümünün vacibliyi kimi qədim təsəvvürlərə əsaslanır (bax: Alami, 2011: 133-134). Qeyd etmək istərdim ki, qədim Babilistanda binaların möhkəm olması üçün onların özülünə körpə uşaqları diri-diri hörmək adəti olub. Amma Simnarın ölümünü Xavarnaqın möhkəmliyi ilə bu şəkildə əlaqələndirmək o qədər də ağlabatan deyil. Burada başqa bir cəhətə diqqət yetirilməlidir. Bunun üçün Əbu l-Fərəc əl-İsfahaninin irəli sürdüyü versiyalara baxaq:

Əl-İsfahani Simnarın Xavarnaqın qülləsindən aşağı atılması barədə iki səbəbin rəvayət edildiyini bildirir.

Birinci səbəb digər mənbələrdə də əks olunub; Simnar Xavarnaqdan da gözəl, Günəşlə dövr edən bir saray tikmək qüdrətində olduğunu bildirərkən Neman onu öldürür ki, öz sarayından daha yaxşı bir saray olmasın.

İkinci səbəb kimi başqa bir rəvayət verilir. Simnar Nemana deyir ki, bu qəsrdə elə bir yer (daş, kərpic) var ki, sökülərsə, bütün qəsr uçar. Neman da onu qəsrdən yerə atdırır ki, həmin yerin (kərpicin) hansı olması bilinməsin. Gördüyümüz kimi, burada Simnarın qətli Xavarnaqın qorunmasına xidmət edir.

Sonra əl-İsfəhani “Kitab əl-əğani”nin ruhuna uyğun olaraq ərəb poeziyasından misallar gətirir. Burada Əbu Təmhən əl-Qayni أبي الطمحن القيني şairin şeirindən bir beyt verir, Salit ibn Səd سليط بن سعد adlı şairin də mövzu ilə bağlı şeiri olmasını qeyd edir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Simnarın hekayətinə geniş yer ayıran mənbələrdən biri Nizaminin birbaşa qaynaqlandığı Cərir ət-Təbətinin “Tərix rusul va l-muluk” əsəridir. Həmin əsərin müvafiq hissəni təqdim etməyi münasib bilirik:

Bu barədə qeyd edilir ki, Yəzdigürd əl-Əsim (günahkar) ibn Bəhram Kirmanşah ibn Sabur zu l-Əktəfin övladları tələf olurdu. Sonra oğlu Bəhram dünyaya gəldi. O (Yəzdigürd), oğlu üçün saf, sağlam, xəstəliklərdən uzaq bir yer axtarırdı. Ona Hirə ətrafındakı dağlıq yerləri məsləhət bildilər. O, oğlu Bəhram Guru (burada hökm sürən) Nemanın yanına göndərdi. Ona, Bəhram üçün yaşayış yeri olaraq Xavarnaqı tikməyi əmr etdi. Bəhram burada məskən saldı. Neman bəzən də Bəhramı səhralara göndərirdi.

Xavarnaqı Sinnimar adlı bir nəfər tikmişdi. Xavarnaqın inşası tamamlandıqdan sonra, insanlar onun gözəlliyinə və kamilliyinə heyran qaldılar. Sinimmar onlara dedi: Əgər bilsəm ki, məni bu dərəcədə razı salacaqsınız, elə bir bina tikərdim ki, Günəşlə birlikdə

dövr edərdi. Neman soruşdu: “Sən bundan daha gözəl bir qəsir tikə bilərsənmi? Sən bunu etməyəcəksən!” Sonra o, Sinimmarı Xavarnaqın ən uca qülləsindən yerə atmağı əmr etdi.

Ət-Təbəri bundan sonra Simnarın taleyi ilə bağlı ərəb şairləri Əbu əl-Tamhan əl-Qayninin, Salit ibn Sədin və Yəzid ibn İyas əl-Nəhşəlinin poeziyasından nümunələr gətirir. Daha sonra Təbəri Abd əl-Uzzə ibn İmruu l-Qeys əl-Kəlbinin yuxarıda, əl-Cahizlə bağlı hissədə qeyd etdiyimiz şeirini verir və onun yazılma səbəbini izah edir. Məlum olur ki, Qəssani hökmdarı ibn Mariyə övladını Bənu Kəlbə himayəsinə verir. Uşağı ilan vurub öldürərkən, o, oğlunun vəfatında Bənu Kəlbədən şübhələnir və bu işi araşdırmağı Abd əl-Uzzə ibn İmruu l-Qeys əl-Kəlbəyə tapşırır. Əl-Kəlbə oğlanları Şurahili və Abd əl-Harisi çağırır onlara həmin şeirlə (bəiyyə) müraciət edir (ət-Təbəri, 65-68).

Gördüyümüz kimi, Simnar obrazı şərq ədəbiyyatında Nizamiyədək uzun bir yol keçmiş, xüsusilə ərəb şairləri və ədibləri bu yunan memarının taleyinə biganə qalmamışlar. Ərəb şairləri bu hekayətdə yaxşılığa yamanlıq motivini vurğuladıqları halda, Nizamidə fərqli bir ibrətamiz məna nəzərə çarpır: Simnar bilsəydi ki, öz tikdiyi binanın üstündən yerə atılacaq, onu bu qədər uca hörməzdi. “Öz taxtının hündürlüyünü o qədər yüksəltmək lazımdır ki, oradan yıxılından xurd-(xəşil) olmayasan.” (Nizami, 1983: 56-57). Nizami sanki bu hekayətlə də hökmdarlara ibrət dərsi verir.

Nizamidə Sinimmarın memarlıq məharəti əl-Xavarnaqla məhdudlaşmır. O, misilsiz bir memarlıq məktəbinin əsasını qoyur. Onun tələbəsi Şidə yeddi gözəl üçün yeddi günbəz hücrəli qəsri inşa edir (Nizami, 1983: 122). Xavarnaqın sonrakı taleyi barədə yazan müəlliflər Abbasi xəlifələrinin ov zamanı orada qaldıqlarını bildirirlər. XIV əsrdə ibn Bəttutə isə sarayın yalnız xarabalıqlarının qalmasını qeyd etmişdir.¹

Xavarnaq sarayının ərəb mənbələrində dönə-dönə anılmasının əsas səbəblərindən biri də, Nemanın tərkidünya həyatı seçməsi ilə bağlıdır. Bu əhvalat Nizamidə də əks olunub. Qəribədir ki, “Həft peykər”in hər iki qəhrəmanının – həm Neman ibn Münzirin, həm də Bəhram Gurun sirəsi onların qeybətə çəkilməsi ilə bitir. Ət-Təbəri tarixində Nemanın tərkidünyalığı barədə deyilir:

Bir gün Neman vəzirə ilə Xavarnaqın eyvanlarından birində oturub qarşıda açılan gözəl mənzərəni seyr edirdi. O, vəzirə deyir: “Bundan daha gözəl bir mənzərə görmüsənmi?” Vəzir, “Kaş ki, bu gözəllik əbədi qalardı!”- deyir. Neman soruşur: “Əbədi olan nədir ki?” “Əbədi olan Allahın axirətidir!” “Ona necə nail olmaq mümkündür?” Vəzir deyir ki, ancaq dünya malını tərk edib Allaha ibadət etməklə. Bu söhbətdən sonra Neman bir gecə qabandan yəni geyinib sarayı tərk edir (ət-Təbəri, 67).

Ət-Təbəri bu barədə adı Hirə sarayı ilə sıx bağlı olan Adiy ibn Zeydin şeirini misal çəkir.

يوما وللهدى تبصير والبحر معرض والسدير حي إلى الممات يصير وارتهم هناك القبور فألوت به الصبا والدبور	وتفكر رب الخورنق إذ أشرف سره حاله وكثرة ما يملك فارعوى قلبه فقال وما غبطة ثم بعد الفلاح والملك والأمة ثم أضحوا كأنهم ورق جف،
--	--

Xavarnaq sahibini yada sal. O, bir gün eyvandan ətrafı seyr edərkən hidayətə yönəldi. Öz halından çox razı idi. Dəniz ayağının altında idi. Qarşıda Sədir görsənirdi. Onun qəlbi titrədi və dedi: “Əgər sonu ölümdürsə, bu həyata qibtə etmək olarmı?” Bütün bu sevincin, ağalığın və mal-mülkün sonunda insan bir qəbirə sığınır.

¹ <https://iranicaonline.org/articles/kawarnaq>

Sonra onlar quru bir yarpaq kimi olur, ölüm onları külək kimi ora-bura fırlayır (ət-Təbəri, 67).

Qeyd etmək lazımdır ki, Nizaminin bir sıra süjetləri kimi, Simnarın əhvalatı da Qərb ədəbiyyatına təsirsiz ötüşməyib. Görkəmli alman şairi Friedrich Rückert (v. 1866) Xavarnaqa şeir həsr etmişdir.¹

Şüubilik və anti-şüubilik: Firdovsi və Nizami

Nizaminin “Yeddi gözəl”in mövzusunun “Şahnamə”dən əxz etməsi onun orijinal, sələfindən fərqli, bir sıra özəllikləri ilə seçilən bir əsər yaratmasına mane olmadı, əksinə, şair şüubilik ruhlu “Şahnamə”dən elə bir rəvayət seçdi ki, bu onun yüksək humanizminin təbliğində bir vasitə oldu. “Yeddi gözəl” bir daha Nizaminin milli-dini məhdudiyətlərin, etnik qərəzkarlıq və təəssübkeşliyin fəvqündə durmasını nümayiş etdirir.

Məqaləmizin bu hissəsindən məqsəd Nizaminin “Yeddi gözəl” poemasında ərəb anti-şüubilik hərəkatı ilə səsləşən məqamları açmaq, ərəb qaynaqları kontekstində poemanın poemanın ərəb-əcəm qarşıdurmasında mövqeyini müəyyənləşdirməkdir. İlk öncə şüubilik və anti-şüubilik barədə yığcam məlumat verək:

Şüubilik İslam tarixində ərəb təəssübkeşliyinə qarşı yönəlmiş bir hərəkat olub. Hərəkat İslama tapınmış qeyri-ərəblər, xüsusilə farslar arasında yayılıb öz inkişafında bir neçə mərhələdən keçmişdir. İstər Risalət dövründə, istərsə də Raşidi xəlifələri zamanında dini ümmət anlamı etnik təmayülləri kölgədə qoyduğundan, bütün müsəlmanlar özlərini bərabər bilir, etnik ayrışkıllıq hiss etmirdilər. Amma Əməvilər dövründə vəziyyət fərqli idi; fütuhət və bunun nəticəsi olaraq xilafətin mühüm şəhərlərinə qeyri-ərəblərin axışması, İslamı qəbul edib əsirlikdən qurtulmuş “məvali” adlanan toplumun daim artması qarşısında əməvilər ərəb milli kimliyini qorumaq yolunu tutub irqi-etnik ayrışkıllıqə rəvac verdilər. Təbii ki, bu əks cəbhəni – başqa xalqların nümayəndələrini, xüsusilə farsları narahat etməyə bilməzdi. Əməvi xəlifələrinin ərəb təəssübkeşliyinə qarşı çıxan şüubilər Quran-i Kərimə və Peyğəmbərin hədislərinə əsaslanaraq bütün müsəlmanların bərabərliyi ideyasını irəli sürürlər. Əl-Hucurat surəsinin 13-cü ayəsində deyilir:

يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَىٰ وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا ۗ إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ ۗ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ خَبِيرٌ

Ey insanlar! Biz sizi bir kişi və bir qadından yaratdıq. Sizi xalqlara və qəbilələrə ayırdıq ki, bir-birinizi tanıyasız. Şübhəsiz, Allah yanında sizin ən kəramətliniz ən mömin olanınızdır. Allah hər şeyi biləndir, hər şeydən xəbərdardır.

Şüubilik hərəkatının adı də bu ayədəki “şuub” (xalqlar) sözündən götürülüb. Peyğəmbərin hədislərində, ayrıca olaraq onun Vida həccə zamanı söylədiyi xütbədə bütün müsəlmanların birliyi və bərabərliyi ideyası irəli sürülür. İslam irqi, etnik və cinsi ayrışkıllıqə yol verməyən bir din olduğundan, həm peyğəmbər, həm də ilk dörd xəlifə bu bərabərliyə əməl edirdilər. Burada bir haşiyə çıxıb qeyd etmək istərdim ki, türk alimi Mustafa Kılıçlı xəlifə Osman dövründə özünü göstərən qohumbazlıqda əsəbiyyənin (ərəb qəbilə təəssübkeşliyinin) izlərini görür (Kılıçlı, 1992: 40-41). Amma xəlifə Osman dövrü ilə bağlı iddianın ümumi İslam bərabərlik prinsipinin pozulması kimi qəbul edib, iqtisadi-sosial harmoniyanın pozulması hesab etmək olsa da, burada ərəb-əcəm qarşıdurması axtarmaq düzgün deyil. Təəssübkeşlik və bunun nəticəsi olaraq yaranan şüubilik hərəkatı daha sonrakı dövrə – Əməvi ağılığına xas bir cəhət idi. İlk İslam döv-

¹ <https://iranicaonline.org/articles/kawarnaq>

ründə Salman əl-Farisi, Bilal kimi nümunələr bu dövrdə ümmət anlamının etnik prinsipləri üstələdiyindən xəbər verir.

Qeyd etdiyimiz kimi, ilkin İslam dövründən fərqli olaraq, Əməvilər dövründə fütuhətin güclənməsi səbəbindən məvalilərin olduqca artması ərəb etnik kimliyini qorumaqda maraqlı olan xəlifələri və əyanları hərəkətə gətirir. Əməvi xəlifələrinin, hakim təbəqələrin, bəlkə də daim artmaqda olan yadellilər qarşısında çaş-baş qalmış bəzi ərəblərin ərəb təəssübkeşliyi siyasəti başqa xalqların nümayəndələrini əməvilərdən və hakim xalq olan ərəblərdən narazı salırdı. Hətta ərəb şairləri arasında da farsları ələ salan, onların keçmiş səltənətindən heç bir şey qalmadığını, onların sadəcə qoyun otarmağa layiq olduğunu bildirənlər də var idi (Crone). Malik Mahmudov haqlı olaraq qeyd edir ki, məvalilər özləri də bu prosesdə heç də passiv müşahidəçi deyildilər. Onlar yalnız bütün müsəlmanların bərabərliyi ideyası ilə kifayətlənmir, ərəblərin keçmişini araşdırır, onların bədəvi həyatını ələ salır, ərəbləri vəhşi, mədəniyyətsiz xalq kimi qələmə verirdilər (Mahmudov, 1983: 38). Beləliklə, ilk vaxtlar əcəm xalqları, xüsusilə farslar bütün müsəlmanların bərabərliyi ideyasını irəli sürüb belə bir münasibət tələb edirdilər. Amma bərabərlik – *təsviyə* mərhələsi çox da uzun çəkmir. Çox keçmir ki, *təsviyə* anti-ərəb hərəkəti ilə əvəzlənir.

Şüubiliyin sonrakı mərhələlərində fars millətçilərinin ərəblərə qarşı güclü əks-hücumunun şahidi oluruq. Keçmiş mədəniyyətləri, qədim qüdrətli dövlətləri ilə öyünən farslar ərəblərin səhra həyatına və bəzi adətlərinə lağ edir, onların keçmişini, mədəni irsini tənqid edirdilər. Belə ki, artıq bütün müsəlmanların bərabərliyi ideyası bu dəfə şüubilər tərəfindən unudulur, ərəblər alçaldılır, lağ və istehza hədəfi olurdu. Qeyd edək ki, ərəblərin yalnız həyat tərzini, bəzi adətləri deyil, poetik ənənələri də tənqid hədəfi olurdu.

Şüubilik tarixində ən mühüm hadisə VIII əsrin ortalarına doğru şüubilərin şiə tərəfdarları ilə birləşməsi oldu. Hər iki toplum Əməvilərə qarşı müxalifətdə idi. Nəticədə, məhz İranda Əməvi sülaləsinin sonuna səbəb olan Əbu Müslim əl-Xorasani üsyanı başladı. Şüubilərin şiəliklə bu hərbi ittifaqı sonradan İranın şiəliyin mərkəzi olmasında mühüm rol oynadı. Əbu Müslim əl-Xorasani üsyanı peyğəmbərin soy kökündən olan Abbasiləri hakimiyyətə gətirir və ilk vaxtlar xilafətin hərbi-siyasi və iqtisadi sistemində farslar daha böyük nüfuz sahibi oldu. Təbii ki, bu hal artıq elit təbəqəyə çevrilmiş farslar və fars kökənli məvalilər arasında anti-ərəb ruhlu şüubi hərəkətini daha da gücləndirdi. Şüubilər ilk növbədə qədim Sasani (Kəsrani) dövlətləri ilə fəxr edir, ərəblərin nəinki köçəri həyat tərzinə, hətta qədim ərəb poeziyasına, ərəb adət-ənənələrinə də istehza edirdilər. Xüsusilə ərəb şairlərinin qəsidənin giriş hissəsində tərk edilmiş oba qalıqları (ətlal) qarşısında göz yaşı axıtmaq kimi poetik ənənəsi istehza mənbəyinə çevrilir.

Bu dövrdə Bəşşar ibn Burd, Əbu Nuvas, ibn ər-Rumi, Dibil əl-Xuzai kimi şairlərin poeziyası şüubiliklə nəfəs alırdı. Bütün bunlar ərəb təəssübkeşlərinin marağına zidd idi. Təxminən IX əsrin ikinci onilliyindən güclü bir anti-şüubiyyətə hərəkəti başlayır. Ərəblər arasında qədim ərəb ədəbi irsinin toplanmasına yönəlmiş proses güclənir. Digər tərəfdən, Əbu Osman əl-Cahiz, ibn Quteybə kimi müəlliflər şüubilərə qarşı yönəlmiş əsərlər yazırlar. Ayrıca olaraq, daim güclənməkdə olan ərəb-türk ittifaqı da, şüubilərə qarşı yönəlmişdi (Qasımova, 2019: 359-360).

Şüubi və anti-şüubi əhval-ruhiyyəsi ərəb və fars ədəbiyyatlarında uzun müddət özünü göstərmişdir. Bu mövzu farslar üçün daha ağırlı idi, çünki ərəblər onların əsrlər boyu davam etmiş dövlətlərini yer üzündən silib özlərini əzilən xalq səviyyəsinə salmışdılar. İllər boyu davam edən İran-Bizans müharibələri bu iki imperiyanı, xüsusilə Sasani xanədanını taqətdən salıb onları ərəb fütuhəti qarşısında zavallı bir vəziyyətə gətirmişdi. Fars əsilli şüubilər daim keçmiş qüdrətli günlərini yada salır, ərəb xilafəti

əleyhinə baş vermiş üsyanlardan, xüsusilə Babək hərəkatından bəhrələnməyə, xilafəti daha da zəiflətməyə çalışırdılar.

Hələ IX əsrin əvvəllərində ərəb xilafətini, ərəblərin siyasi hegemonluğunu saxlamaqda maraqlı olan qüvvələr türklərə üz tutur, xilafət ordusuna türklərin cəlb edilməsi təklifi ilə çıxış edirlər. Babək üsyanı qarşısında siyasi-hərbi böhran yaşayan ərəb xəlifəsi Mutəsim Billah xilafət ordusuna türkləri cəlb edir. Anti-şüubilik hərəkatının önündə gedən əl-Cahiz (v. 868) bu münasibətlə özünün "Mənaqib əl-ətrak" (Türklərin üstün cəhətləri) əsərini yazır. Əl-Cahizin və ibn Quteybənin şüubilik əleyhinə yazılan əsərlərində fars təəssübkeşlərinin ərəblər əleyhinə bir çox iddialarına cavab olaraq ərəb keçmişi təriflənir. Bu əsərlərdə həm də bir müdafiə ruhu duyulur; farsların bir çox ittihamlarına əsaslı cavablar verilir. Anti-şüubiyyə ruhlu müəlliflərin özlərinin etnik mənsubiyyəti də maraq doğurur: İbn Quteybə Kufədə doğulsa da, fars əsilli idi. Əl-Cahizi bəzən həbəş kökəninə bağlayırlar. Əbu Təmmam isə yunan əsilli idi. Yəni anti-şüubiyyə hərəkatı əslində millətçilikdən və konkret xalqlara qarşı yönəlməkdən daha çox mövcud sistemi - ərəb xilafətini qorumağa yönəlmişdi və hərəkatın önündə də xilafət tərəfdarları gedirdi.

Beləliklə, xilafətdə artan narazılıqlar fonunda ərəblər daha güclü bir orduya ehtiyac duyurdular. Bu ordunun əsas özü isə türklər oldu. Türklərin hərbi-siyasi güc kimi formalaşması Abbasi xəlifəsi Mutəsim Billahın dövründə baş verir. Müxalif fars elementlərinə və şüubilərə qarşı türklərdən bir hərbi qüvvə kimi istifadə edən Abbasi xəlifələri çox keçmir ki, özləri türk qvardiyaçılarının əlində oyuncağa çevrilir. Bu dövrdə artıq şüubilik yalnız ərəblərə qarşı deyil, həm də türklərə qarşı çevrilir. Türk-ərəb birliyi nəticəsində şüubilərin yeni nəslinin tənqid hədəfi həm ərəblər, həm də türklər olur. IX əsrdə ibn əl-Rumi, Dibil əl-Xuzai kimi şairlərin Abbasi xəlifələrinə və onların türk sərkərdələrinə qarşı hücumu, əl-Mütənəbbinin (X əsr) Seyf əd-Dövlə sarayında fars əsilli filoloq ibn Xalaveyhlə dartsması bu hərəkatın izlərini daşıyırdı. Ayrıca olaraq dirçəlməkdə olan fars ədəbiyyatında anti-ərəb nidaları səslənməkdə idi. Şüubilər ərəblərin köçəri həyatı, onların məişəti, qidalanması ilə bağlı bəzi məsələlərə istehza edirdilər. Səhralardan baş qaldırıb, Firdovsinin təbirincə desək, "dövə südü və kərtənkələ ilə qidalanan" ərəblərin ağılığı qarşısında onlar zəmanəyə lənətlər yağdırır, öz keçmiş şanlı günlərini xatırlayırdılar. Farsın öz keçmişi ilə öyünməsinin bariz nümunəsi "Şahnamə" idi. Bu əsər qədim fars xanədanlarına nostalji hissini ifadə edən, keçmişlə öyünən fars toplumunun öz mövcud durumu ilə barışa bilməməsini göstərən, bu səbəbdən, siyasi rəqiblərə - ərəb və türklərə qarşı gizli və aşkar kin nümayiş etdirən bir əsərdir. "Şahnamə" öz ruhu ilə türk-ərəb ittifaqına qarşı çıxan ərəbdilli şüubilərin yaradıcılığı ilə səsləşir.

Farslar ərəblərə qarşı ittihamlarında onların Sasanilər kimi möhtəşəm dövlətlərinin olmamasını bildirirdilər. Ərəb təəssübkeşləri isə, öz qədim dövlətləri ilə öyünən farsların "ərəblərin qədimdə güclü dövlətləri olmayıb" fikrinə qarşı çıxıb qədim Yəməndə, Ərəbistan yarımadasının şimalında qədim şanlı dövlətləri olmasını iddia edirdilər. Qədim ərəb dövlətləri olan Məin, Səba, Himyər, Ləxmilər və Qəssanilər dövlətləri ilə qürrələnən ərəblər dövlətçilik sahəsində heç də farslardan geri qalmadıqlarını bildirirdilər. Eləcə də onlar ərəblərin söz sənətində böyük uğurlar qazanmasını vurğulayırdılar. Ərəblər farsların ittihamları qarşısında ən çox qədim Yəmən mədəniyyəti və Yəmən dövlətləri ilə fəxr edirdilər Onlar öz qədim dövlətləri ilə öyünən şüubilərə qarşı ilk dövlətlərin və dövlətçilik atribut və elementlərinin məhz Yəməndə - qəhtanilər arasında və Himyər dövlətində yaranmasını iddia edirdilər. Mahmud əl-Əlusi ərəblərin özünü müdafiə xarakterli iddiaları barədə yazır:

İlk dəfə başına tac qoyan və dövlət işlərində insanlara vəzifələr həvalə edən, əyalət hakimlərinə öhdəlik verən, onları ədalətli və insafli olmağa səs-ləyən, ilk dəfə divanlar

(dəftərxanalar) yaradıb hər şeyi qeydə alan Himyər ibn Səba əl-Əkbər olub. İlk dəfə məzlumların şikayətini dinləmək üçün qapısına (zəngli) zəncir asan Abd Şəms ibn Vail olub. İlk dəfə insanların şikayətini dinləyib bir məmuru şikayət əsasında işdən çıxaran Səd əl-Kamil olub. İlk dəfə əsirləri azad edən Tubbəa əl-Asğar olub ki, bu səbəbdən ona “Məu s-səma” deyilib. İlk dəfə ərəb əlifbasını və yazısını yaradan Murra ibn Məramir olub (əl-Əlusi, 178).

Ərəblərin öz keçmişləri ilə fəxr etməsinə dəlalət edən bu iddiaları artırmaq da olar. Bu hərəkətin önündə əl-Cahiz gedirdi. Nizami Gəncəvi şübhəsiz əl-Cahiz yaradıcılığı ilə tanış olub. Onun hətta “Kitəb əl-buxəla” əsərindən xəbərdar olmasına “Yeddi gözəl”-də dəlil olmasını yuxarıda qeyd etmişdik.

Məlumdur ki, keçmiş şanlı dövlətlərin varlığına dəlalət edən əsas amillərdən biri maddi mədəniyyət abidələri, möhtəşəm memarlıq abidələridir. Bu səbəbdən, ərəb təəs-sübkeşləri Hirə xanədanının qüdrətindən danışarkən, onun saraylarından bəhs edirlər. Hirə xanədanının, Münzirilərin, Xavarnaq sarayının təsviri ərəb müəlliflərinin sevdiyi mövzu olub.

Burada belə bir sual meydana çıxır: Nizami nədən bu cür anti-şüubiyə ruhlu mövzunu gündəmə gətirib? Onun anti-şüubiyə tərəfdarlarının sevdiyi mövzuya – Hirə xanədanının qüdrətinə dəlalət edən Xavarnaq sarayını vəsf etməsinə səbəb nə olub? Bu motivdən bəhrələnib Nizaminin anti-fars mövqedə olmasını iddia edə bilərikmi? Bu sualın cavabını “Həft pekar”in özündə axtaraq. Bir tərəfdən şair türklüyünə dəlalət edən bir fikir söyləyir, “Mənim türklüyümü Həbəşistanda qəbul etmirlər,” – deyir (Nizami, 1983: 44). Digər tərəfdən o, beşinci iqlim saydığı İran barədə, Məmduhun ağalığı etdiyi Marağanı nəzərdə tutaraq, ən tərifli sözləri işlədir: “Bütün aləm bədəndir, İran isə ürək.” – deyir (Nizami, 1983: 35). Şairin yaratdığı müsbət obrazlardan biri “Xeyir və Şər”-dəki kürddür. Beləliklə, şair sanki bilərəkdən müxtəlif etnoslar arasında tarazlıq yaratmaq istəyir. O, dini-etnik ayrışdırılıqdan uzaqdır. Amma şair əsrlər boyu ərəbləri aşağılayan şüubilərə qarşı ərəb müəlliflərinin sevdiyi mövzuları gündəmə gətirib ərəb tarixini, ərəb kimliyini tərifləməyi də unutmur. Onun baş qəhrəmanı Bəhram da ərəb südü içmiş, ərəb tərbiyəsi görmüş, ərəb mühitində böyümüş bir insandır.

Təəssüf ki, son zamanlar Nizami ətrafında gedən mübahisələrdə tədqiqatçılar şairin yaradıcılığına kompleks yanaşmır, hər kəs özünə sərf edən beyti götürüb onun etnik mənsubiyyəti barədə mülahizələr söyləyir. Azərbaycan torpağının yetişdirməsi olan şair torpağın özü kimi əsassız iddialar mənbəyi olub. Halbuki məhz belə bir torpağın yetişdirdiyi şair bütün millətlərə qarşı xoş münasibətini ifadə edən kosmopolitan ruhlu əsərlər yarada bilərdi. Əgər Nizami fars olsaydı, o, Firdovsinin ardınca gedib bir şüubi olardı. Nizaminin motivləri isə, bu məqalə boyunca sübut etdiyimiz kimi, daha çox anti-şüubiyə hərəkəti ilə səsləşir, amma o, əslində, bu hərəkətdən da ucada durur.

Ərəb qızı gözəl deyilmi?

Burada Nizaminin anti-şüubiyə mövqeyinə dəlalət edən başqa bir məsələyə də toxunmaq istərdik. Məlumdur ki, Bəhram şahın yeddi gözəl sevgilisi yeddi ölkənin gözəl qızlarını təmsil edir. Bunlar hind (Furak), çin (Yəğmanaz), xarəzm (Nazpəri) slavyan (Nəsrin-nuş), bizans (Humayun), məğrib (Azəryun), fars (Dursiti) gözəlləri idi. Bunlar arasında ərəb gözəlinin olmaması diqqəti cəlb edir. Yeddi gözəli öz xəyal bulağından çıxarıb maraqlı hekayətlərlə bəzəyən şair nədən ərəb gözəlinə yer ayırmadı və onu İran şahının sevgilisi etmədi? Ola bilsin ki, şair Hirə tarixi ilə bağlı başqa bir əhvalatdan da xəbərdar olub.

İslamdan bir qədər öncə Sasani hökmdarı II Xosrov (h. 590-628) sonuncu Ləxmi hökmdarı Neman ibn Münzirə xəbər göndərmiş onun qızına – Hind bint Nemana evlənmək istədiyini bildirir. Neman belə bir izdivaca razı deyildi. Çünki ərəblər öz qızlarını əcəmə verməzdilər. Neman qızını ərəb qəbilələri arasında sığınacaq tapmağa göndərir. Nemanın bu hərəkətindən qəzəblənən II Xosrov onu Mədainə çağırır və fillərin ayağı altına atıb öldürtdürür. Ərəb qəbilələrindən Münzirilərlə qohumluq əlaqəsi olan Bənu Şeyban nəinki Hində sığınacaq verir, hətta Sasani ordusu ilə vuruşub onları məğlub edir (bax: əl-Ajami, 165-166). Bu məşhur Zu Qar döyüşü idi. Ərəblərin Sasani hökmdarları ilə hərbi qarşıdurması bəlkə də gələcək ərəb istilalarının başlanacağı barədə farslara bir xəbərdarlıq idi. Bu hadisə artıq səhra ərəblərin hərbi gücündən, sasanilərin isə zəifliyindən, tarix səhnəsində dövrənlərini başa vurmasından xəbər verirdi.

Bu, Nizami üçün keçmişin hadisəsi idi. Burada vassal bir ərəb dövlətinin başçısı öz qızını qüdrətli Sasani şahına vermək istəmir. Bu mövzu da ərəblərin sevdiyi, fəxr etdiyi əhvalatlarla bağlı idi. “Ərəb öz qızını əcəmə verməz” ideyası, görünür, şüurlarda möhkəm yer etmişdi. Belə olan təqdirdə, Nizaminin də Bəhramın zövcələri arasında ərəb gözəli görməməsi təbii görsənir.

Atabəy Neman ibn Münzir

Nizami “Həft peykər”də yalnız uzaq keçmişin deyil, həm də öz dövrünün hadisələrini əks etdirib. Bu məsələ özünü daha çox atabəylik təsisatı ilə bağlı məsələlərdə bürzə verir. Bəhramın əhvalatındakı atabəylik məsələsi – onun atası tərəfindən Nemanın sarayına göndərilməsi və orada böyüməsi əslində bizim düşündüyümüzədən də geniş əhatə dairəsinə malik olub.

İlkka Syvəne bu barədə bir sıra maraqlı məlumatlar verir. Belə ki, müəllif V əsrin əvvəlində Fars və Roma imperiyaları arasında ilıq münasibətlər yaranmasını vurğulayıb bildirir ki, bu işdə İran şahı I Yəzdigürdün (ca. 399-420) və Roma imperatoru Avqustus Arkadiusun (395-408) böyük rolu olub. Uzaqgörən hökmdarlarla o qədər yaxınlaşır ki, Arkadius İran şahından oğlu Theodosiusun II (408-450) atabəyi olmasını xahiş edir, çünki onun Romada bu işi etibar edəcəyi bir adamı yox idi. Arkadius hətta vəsiyyətnaməsində də İran şahını oğlunun atabəyi kimi qeyd edir. Yəzdigürdün sarayında Theodosiusun təlim-tərbiyəsi öz möminliyi və dərrakəsi ilə seçilən rumlu müəlliminə tapşırılır. Münasibətlərin yaxşılaşması hər iki imperiyada dini tolerantlığa gətirib çıxarır (Syvəne, 2015: 71).

Bu xəbərin ən maraqlı cəhəti gənc Roma şahzadəsinin öz kökündən ayrılmaması üçün onun təlim-tərbiyəsinə rumlu müəllimlərin cəlb edilməsidir. İstər ərəb mənəblərində, istərsə də “Həft peykər”də Bəhramın böyüməsinə, tərbibəsinə farsların da cəlb olunduğunu görürük. Onun dayələri arasında həm ərəb, həm də fars qadınlarını, müəllimləri arasında həm Münzirin özünü, həm də İrandan gəlmiş muğları görürük (Nizami, 1983: 58-59).

Sasani-Roma atabəylik münasibətlərinin sonrakı inkişafı bizim üçün daha böyük maraq doğurur, belə ki, 408-ci ildə Arkadius vəfat edərkən Yəzdigürd taxt-tacın Theodosiusa çatmasının qayğısına qalır və bildirir ki, başqa adam hakimiyyətə gələrsə, o, Roma-yə qarşı müharibə edəcək (Syvəne, 2015: 71, 74). Gördüyümüz kimi, hadisələr eynilə Sasani-Münzir münasibətlərini və “Həft peykər”in süjetini xatırladır. Sasani hökmdarı I Yəzdigürd öz əyanlarına inanmadığından, oğlu Bəhramı ərəb hökmdarının sarayına göndərir. Ərəb hökmdarı isə onun taxt-tacı qaytarmasına kömək edir. Digər tərəfdən, atasının sarayına qayıdan Bəhramın sarayda günü xoş keçmir, atası ilə arasında narazılıq yaradır. Bu zaman onun Hirəyə qayıtmasına Roma imperatorunun səfiri yardımçı olar.

Simnarın hekayəti ilə bağlı xəbərlərdə biz Qəssani hökmdarlarının da övladlarını saraydan kənarında saxlamağı təcrübədən keçirdiyini görürük. Qəssani hökmdarının südəmər oğlunu ilan çalıb öldürərkən, o, oğlunun saxlanıldığı qəbilədən şübhələnir. Ayrıca olaraq, Peyğəmbərimizin sirəsindən bizə məlumdur ki, Məkkənin havası yaxşı olmadığından, burada doğulan uşaqların sağlam böyüməsi üçün onları bədəvi ərəblərə verirdilər. Adətən, bu zaman süd anaları tapılır, onlar da müəyyən pul müqabilində şəhər uşaqlarını bəsləyirdilər.

Əslində, Nizami Şərqdə geniş tətbiq olunan bir təsisatı gündəmə gətirib. Bu hekayətin tarixi tərəfi olduğu kimi, Nizaminin öz dövrü ilə səsleşən məqamları da çoxdur. Bəhramın şah sarayından uzaqlaşdırılıb yerli hakimin – Nemanın sarayında böyüməsi, bu sarayda tərbiyə alması Nizami dövründə geniş yayılmış “atabəylik” təsisatını xatırladır. Həm də burada söhbət yalnız bir gəncin öz qəyyumunun himayəsi altında böyüməsindən getmir. Diqqəti daha üç mühüm məsələ cəlb edir:

1. Qəyyum, şahzadənin taxt-tac hüququnu qoruyur. Tarixi mənbələrdə də Hirə hökmdarının Ktesifona (Mədainə) qoşun çəkib Bəhramın Sasani taxtına oturmasını təmin etməsi bildirilir.

2. Qəyyum dünyasını dəyişərkən qəyyumluq onun oğluna – Münzir ibn Nemana keçir. Bu, tarixi mənbələrdə də əks olunub.

3. Qəyyum müstəqil siyasət yeridib Sasanilərin mühüm dövlət işlərini nizamlayır.

Bütün bu proseslər Nizaminin öz dövrü ilə sıx səsleşir. Məlumdur ki, Nizami “Həft peykər”i Marağa hakimi Körpə Arslana həsr etmişdir. Əsərdə Neman ibn Münzirin Sasani hökmdarı Yəzdigürtlə münasibətləri Marağa Hakimi Alə əl-Din Körpə Arslanın Səlcuq hökmdarı III Toğrulla münasibətlərini, Marağa hakiminin Toğrulun azyaşlı oğlu Börkyaruqun qəyyumu olmasını, gənc şahzadənin Körpə Arslanın Marağadakı sarayına göndərilməsini xatırladır.

Qeyd edək ki, Nizaminin əsəri Marağa hakiminə həsr etməsi elm aləmində bir-mənalı qarşılanmayıb. Krımskinin fikrincə, əsərdə kiçik bir əyalətdə hakim olan Körpə Arslan nəzərdə tutula bilməzdi və şair “Həft peykər”i Xarəzmşaha həsr edib. Halbuki digər müəlliflər burada məhz Körpə Arslanın nəzərdə tutulduğunu iddia edirlər və Nizami özü də buna aşkar işarələr edir (Крымский, 1981: 138-139, qeyd 20).

Türk alimi Pınar Kaya Tanın araşdırmasından Körpə Arslanın kiçik bir əyalət hakimi olmayıb, öz dövrünün sayılan güc sahiblərindən biri kimi tanınması aydınlaşır:

“Alâeddin Körpə Arslan Irak Selçuklu Devleti'nin yıkılış evresində hüküm sürməsinə rağmen aynı devirde son Irak Selçuklu Devleti Sultanı olan II. Tuğrul aleyhine yapılan hiçbir ittifakta yer almamıştır. Körpə Arslan bilakis sultanın teveccühünü kazanarak oğluna atabek olarak tayin edilmiştir. Irak Selçuklu Atabekleri devlet yönetiminde son derece etkin rol oynamışlar, yanlarında bulunan melikler adına tahtı ele geçirmek amacıyla çeşitli teşebbüslerde bulunmuşlardır. Atabeklerin bu derece siyasî mücadeleler içinde yer aldıkları bir dönemde Alâeddin Körpə Arslan'ın Irak Selçukluları ile dostluk ilişkilerini devam ettirebilmesi dikkat çekicidir” (Tan, 2020: 113).

Məlumdur ki, Səlcuqilər dövründə atabəylik bir təsisat olaraq geniş yayılmışdı. Səlcuq hökmdarları öz övladlarını bu və ya digər hakimlərin himayəsinə verirdi. Səlcuq imperiyasının son dövrlərində bu himayədarlar öz ərazilərinin mütləq hakiminə çevrilməklə yanaşı, həm də mərkəzi hakimiyyətin işlərinə qarışırlar. “Həmin dövlətlərin hakimləri adətən səlcuqilərin vəliəhd şahzadələrinin (məliklərin) tərbiyəçilərindən olurdu ki, onlara da “atabəy” deyirdilər. Zaman keçdikcə atabəylər qüvvətlənir, qəyyumluğunda olan və yalnız adda başçı sayılan sultanların dövlətinin taleyinin əsil həlledicilərinə çevrildilər.”

(Bünyadov, 2007: 4). Coşkun Alptekin göstərir ki, "Oğuz geleneklerine bağlı büyük bir Türk boyu olan Selçuklular'ın atabeylik müessesesini İslâmiyet'ten önce kurulan Türk devletlerinden aldıkları, eski bir gelenek veya müesseseyi biraz dəyişdirmək suretiylə davam ettirdikləri düşünüləbilərsə də bu hususta da kayıt bulunmamaktadır." Bununla belə, alimin fikrincə, "Kafkas kavimləri arasındakı Türklər'in ailə həyatlarında qarşımıza çıxan atalık, Selçuklular'dakı atabeylik ilə az da olsa yaxınlıq göstərməkdədir. Kafkaslar'dakı bəzi Türk ailələr kiçik yaşdakı uşaqlarını tərbiyə və təhsil üçün başqa ailələrin yanına vermişlər və uşağın təhsilini ilə uğraşan bu ailənin reisinə atalık demişlərdir."¹

Ziya Bünyadov göstərir ki, tarixçilər XI əsrin ortalarına doğru Səlcuqlar xanədanının durumuna nəzər salarkən, bir neçə məsələni xüsusi vurğulayırlar. Bunlardan birincisi vaxtilə kölə olmuş gənclərin rəğbətləndirilib orduda və dövlət işlərində irəli çəkilməsi, digəri isə "atabeylik" təsisatının yaranmasıdır. Xüsusi məqamı olan atabəylərə sultan uşaqları etibar edilir, onlar bir növ qəyyum-tərbiyəçi olurdular. Bu hal əsrin ikinci yarısında daha da güclənir. Mərkəzi hakimiyyətdən qopub ayrılmış bəyliklərin özündə də bu üsul tətbiq edilirdi. Vaxtilə kölə kimi səlcuqlərə sığınmış onların himayəsində böyümüş məmurlar arasında mərkəzi hakimiyyətə sədaqətli olanlarla yanaşı, Səlcuq sultanlarından uzaqlaşmış müstəqil siyasət yeridənlər də var idi (Bünyadov, 2007: 38). Konkret olaraq, Nizaminin müasiri olan Azərbaycan atabəyləri Bəhrəmin hekayəti üçün zəmin hazırlamış kimi görsənir. Azərbaycan atabəyliliyinin başında duran Şəmsəddin Eldəniz Sultan II Toğrul sədaqət göstərməklə yanaşı həm də onun oğlu Alp Arslanın tərbiyəçisi idi. "Şəmsəddin Eldəniz faktiki olaraq İraq sultanlığının başında dururdu. Bu dövrdən etibarən vəliəhdin qəyyum-tərbiyəçisi olan "atabey" statusu dəyişir və o, ali hakim mənəsi kəsb edir. Bu zaman onu adı atabəylərdən fərqləndirmək üçün, adına "əl-əzam" (ən böyük) sözü əlavə edilir. Bundan sonra Azərbaycanda atabəylərinin bu rütbəyə hər iki mənada --- həm "tərbiyəçi-qəyyum", həm də "yerli hakim" kimi yiyələndiklərini görürük. Atabeylik həm yüksək rütbə, həm də mühüm bir vəzifə idi (Bünyadov, 2007: 38-40, 58).

Yuxarıda Nəman ibn Münzirin atabəyliyi bəzi mühüm cəhətlərdən biri kimi atabəyliyin atadan oğula keçməsinə qeyd etmişdik. Bu hal eynilə Nizaminin öz dövrünə xas hadisə idi. Səlcuqlar dövründə hakimiyyətlə yanaşı atabeylik də irsən atadan oğula keçirdi: Şəmsəddin Eldənizin vəfatından sonra oğlu Məhəmməd Cahan Pəhləvan həm hakim, həm də atabey olaraq atasını əvəz edir. Cahan Pəhləvan sultan taxtına Arslan şahın yeddi yaşlı oğlu III Toğrul çıxarır, eyni zamanda onun atabeyi olur (Bünyadov, 2007: 58).

Nizami poemasında Nəman ibn Münzirin Sasani hökmdarı Yəzdigürtlə münasibətləri, onun Sasani taxt-tacına sədaqəti Şəmsəddin Eldəginin II Toğrul (1132-1135) və Marağa hakimi Alə əl-Din Körpə Arslanın axırıncı Səlcuq hökmdarı III Toğrulla münasibətlərini xatırladır.

Əslində "Həft peykər"i Marağa hakimi Körpə Arslanın hakimiyyəti ilə bağlayan digər məsələlər də vardır. Bu, Marağa hakiminin memarlığa həvəsi, ola bilsin ki, qəyyumluq etdiyi şahzadə üçün saray tikdirməsidir. Belə ki, "Aləddin Körpə Arslan dönmədə Merâğa'da 593 (1196-1197) yılında yapıldığı təsbit edilmiş olan Kümbed-i Kebûd inşa edilmişdir. Kümbedin kim üçün yaptırıldığı saptanamamakla birlikdə istifadə edilən malzemenin kalitesi, özenli süslemeleri hânedan üyesi olabilecek önəmli bir şəxsiyyət üçün inşa edildiğini düşündürməkdədir. İnşa edilmiş tarixinin Mrâğa'da Aləddin Körpə Arslan dönmədə denk gəlməsi Ahmetlilərin bu dönmədə mimar fəaliyyətlərinə də əhəmiyyət verdiğini göstərməkdədir (Tan, 2020: 111). Körpə Arslan ola bilsin ki, bu

¹ TDV İslâm Ansiklopedisi, İstanbul, 1991, ss. 38-40

sarayı III Toğrulun oğlu Börkyaruq üçün inşa etmişdir. Təəssüf ki, Börkyaruqun taleyi barədə heç bir məlumata rast gəlmədik. Sanki şahzadənin sonu Nemanın və Bəhrəmin qeybə çəkilməsi kimi tarixin qaranlığında itib batır.

Nizami Gəncəvini “Həft peykər”inin qaynaqları sırasında Orta əsr ərəb mənbələri mühüm yer tutur. Şair “Almagest”in ərəb tərcümələrindən, Cahizin “Əl-Hayavan” və “Kitab əl-Buxələ”, ət-Təbərinin və əs-Səlibinin tarix əsərlərindən, əl-Məsudi, Əbu l-Fərəc əl-İsfahani kimi müəlliflərdən bəhrələnmişdir.

Şairi “Yəmən” adlandırdığı Hirə xanədanının kosmopolitan mənzərəsi cəlb etmiş, şair bu müstəvidə özünün yüksək humanizm ideyaları üçün münbit zəmin tapmışdır

Nizaminin ərəb mənbələrində müraciət etdiyi xəbərlər daha çox anti-şübiyyə tərəfdarlarının sevdiyi əhvalatlardır; Nizami sanki özü də fərqiə varmadan qədim ərəb mədəniyyətini, ərəb müdrilik və igidliyini, qədim ərəb dövlətini və ərəb memarlıq abidələrini tərifləyir.

Nizaminin memarlıq abidələrinin, xüsusilə Xavarnaq qəsrinin qəsrinin təsviri ilə fikirləri onun qədim sabilik inancından xəbərdar olmasına dəlalət edir.

Əsər boyu özünü göstərən ezoterizmə əsaslanıb ortodoks sünni məzhəbli şairə batini təriqətlərin, o cümlədən ismaili düşüncəsinin də yad olmadığını söyləyə bilərik.

Şair, əsər boyu qədim ərəb inanc və etiqadlarına, ərəb poeziyasına, ərəb düşüncə tərzinə yaxından bələd olmasını nümayiş etdirir.

Müxtəlif xalqların nümayəndələrini, elmi bilik və nailiyyətlərini bir araya cəmləyən “Həft Peykər” mədəniyyətlərarası dialoqun gözəl nümunəsi hesab edilə bilər.

Nizami əsərdə öz dövrünün hökmdarları üçün örnək olaraq atabəylik təsisatının mükəmməl nümunəsini yaratmışdır.

QAYNAQLAR:

1. Abd əl-Qadir, əl-Bağdadi. *Xizənət əl-ədab və ləbb lubab lisən əl-arab*, təhqiq Abd əs-Sələm Muhəmməd Harun, cild 1. Qahirə (ili göstərilməyib).
2. Al-Ajami, Hamid. *Pre-Islamic Poetry and Speech Act Theory*, PhD dis. İndiana University.
3. Alami, Mohammed Hamdouni. (2011) *Art and Architecture in the Islamic Tradition*, London-New York: I.B.Tauris.
4. Bakitəfi, Əhməd. “Əl-İqlim əs-Səba fi l-hadis əş-şərif”, <http://nosos.net/>.
5. Bünyadov, Ziya. (2007) *Azərbaycan Atabəylər dövləti (1136-1225)*. Bakı: Şərq-Qərb.
6. Corbin, Henry. (1986) *Temple and contemplation*. London.
7. Crone, Patricia. “Mawla”, *Encyclopaedia of Islam*, second edition
8. Cross, Cameron. (2016) “The Many Colors of Love in Nizami’s Haft Paykar. Beyond the Spectrum, *Interfaces* №2. pp. 52–96.
9. Əbu Cəfər, ibn Cərir əl-Təbəri. *Tərix əl-rusul və l-muluk*, əl-cuz əl-səni, Misr: Dər əl-Məarif, 2-ci nəşr (ili göstərilməyib).
10. Əbu l-Həsən, Əli ibn Hüseyin ibn Əli əl-Məsudi.(2005) *Muruc əz-zəhəb və məadin əl-cauhər*, təhqiq, Kəmal Həsən əl-Muri, Beyrut: əl-Məktəbət əl-asriyyat, cild 1.
11. Əbu Mənsur, əs-Səlibi.(1900) *Ğurar əxbər fi muluk əl-furs və siyərihim*, Paris: Imprimerie Nationale.
12. Əbu Usmən, Əmr ibn Bəhr əl-Cahiz (1965). *Kitab əl-Hayavan*, təhqiq Abd əs-Sələm Muhəmməd Harun, cild 1.
13. Əbu Usmən, Əmr ibn Bəhr əl-Cahiz.(1990) *Kitab əl-buxələ*, Dər əl-Məarif.
14. Əl-Əlusi, Mahmud Şükri. *Buluğ əl-ərib fi mərifət əhval əl-arab*, Beyrut, cild 1 (ili göstərilməyib).
15. *Encyclopaedia of Islam*, Second Edition, Lakhmids
16. Gasimova, Aida. (2010) “The Sabians as one of the Religious Groups in pre-Islamic Arabia and Their Definition through the Qur'an and Medieval Arab Sources”, *ARAM Periodical*,

- Oxford University, Issue 22. pp. 243-261.
17. Hassanabadi, Mahmoud. (2018) "From the mother side, I am a descendant of Shamiran-Shah: A hypothesis on the mother and the ancestor of Bahram Gur", *The Journal of Literary Studies (Journal of Literature and Humanities)*, Vol 51, No 200, pp. 137-166.
 18. Hodgson, Marshal. (1974) *The Venture of Islam: Conscience and History in a World Civilization*, The University of Chicago Press.
 19. Holden, James. (2006) *A History of Horoscopic Astrology*, American Federation of Astrologers.
 20. İbn Mənzur, *Lisən əl-arab*, Beyrut.
 21. İlkka Syväne. (2015) "The Reign of Bahrām v Gör: The Revitalization of the Empire Through Mounted Archery" *Historia i Świat*, nr 4, pp.71-102
 22. *İslâm Ansiklopedisi*. (1991) TDV, İstanbul, ss. 38-40
 23. Kapar, Mehmet Ali. "Lahmiler", *İslam Ansiklopedisi*, cilt 27.
 24. Kılıçlı, Mustafa. (1992) Arap edebiyatında şüubiyə, İstanbul. ss 40-41
 25. Lewis, Bernard. (2012) *Alamut Kalesi ve Hasan El Sabbah*, terc. Müberra Güney, İstanbul: Nokta kitab.
 26. Mahmudov, Malik. (1983) *Ərəbcə yazmış azərbaycanlı şair və ədiblər (VII-XII əsrlər)*, Bakı: "Elm".
 27. Nizami Gəncəvi. (1983) *Yeddi gözəl*, Filoloji tərcümə, izahlar və qeydlər Rüstəm Əliyevindir. Bakı: "Elm".
 28. Orsatti, Paola. (2017) *"The Order of Climes in Nezāmi's Haft peykar"*. Rome: IRANICA Herausgegeben von Alberto Cantera und Maria Macuch Band 25, Harrassowitz Verlag · Wiesbaden 483-497.
 29. Qasımova, Aida. (2007) *Cahiliyyət ərəblərinin əqli-mənəvi durumu*. Bakı: Elm.
 30. Qasımova, Aida. (2019) *Ərəb ədəbiyyatı, V-XIII əsrlər*, Bakı: Elm.
 31. Sarvan, Scott. (2014) "Bahram V Gur: The "Arab" Sasanian King". Mühazirə. Middle East Studies Association Annual Meeting.
 32. Smith, William. (1858) *A Dictionary of Greek and Roman Antiquities*, by William Smith, William George Smith, Charles Anthon, Harper.
 33. Tan, Pınar Kaya. (2020) "İrak selçuklularının son atabegi Alâeddin Körpearslan", *USAD, Bahar* (12): 101-116.
 34. Toral-Niehoff, Isabel. (2013) "Late Antique Iran and the Arabs: The Case of al-Hira" Freie Universität Berlin *Journal of Persianate Studies* 6, pp. 115-126.
 35. Крачковский, И.Ю. (1957) «Начало математической географии у арабов», Избранные сочинения, том 2, Москва.
 36. Крымский, Агафангель. (1981) *Низами и его современники: К 840-летию Низами Гянджеви*, Вступит. статья Г. Алиева, Баку: Элм.
 37. Пигулевская, Н.В. (1964) *Арабы у границ Византии и Ирана, IV-VI вв*, Москва, Наука.
 38. Ян, Рипка. (1970) *История персидской и таджикской литературы*, Под редакцией Яна Рипка. Перевод с чешского. Редактор и автор предисловия И. С. Брагинский, Москва: "Прогресс".
 39. <http://www.islamicbook.ws/adab/alagani-003.html>. (01.08.2021)
 40. <https://iranicaonline.org/articles/kawarnaq> (01.08.2021)
 41. <https://persona.rin.ru/eng/view/f/0/26880/teucer-babylonian> (01.08.2021)
 42. <http://www.islamicbook.ws/adab/alagani-003.html> (01.08.2021)
 43. <https://iranicaonline.org/articles/kawarnaq> (01.08.2021)
 44. <https://persona.rin.ru/eng/view/f/0/26880/teucer-babylonian> (01.08.2021)

Aida GASIMOVA

**Cosmopolitanism and Echoes of Arab Anti-shuubiyya movement
in Nizami Ganjavi's "Haft Paykar" (In the Context of Arab Sources)**

Summary

The present paper deals with the Arabian sources of Nizami Ganjavi's *mathnawi* "Haft Paykar" (Seven Beauties). The poem reflects cosmopolitan thought of the poet. Cosmopolitanism and multiculturalism is a characteristic feature of the works of many authors from the Medieval Islamic world which was designated by Marshall Hodgson by the term "Islamicate". The term "Islamicate" encompasses the thoughts and concepts which are not limited to Islam, but embraces ancient beliefs, worships, and customs that existed long before Islam that creates multicolored picture of the vast area from Spain to China. Particularly the cultural picture of Caucuses, where religions and beliefs intermingled and intertwined, was very colorful which is clearly seen in Nizami's poem "Haft Paykar".

Among many sources of Haft Paykar the important role belongs to Arabian sources, particularly the works of Abu Uthman al-Jahiz, Abu l-Həsən əl-Masudi, ibn Jarir al-Tabari, Abu Mansur al-Saalibi, Abu l-Faraj al-Isfahani and Arabic translations of Almagest by Ptolemy should be mentioned.

The comparative analysis of the *mathnawi* "Haft Paykar" and Arabic sources indicates that although Nizami borrowed the plot of the poem from Firdawsi, "Haft Paykar" differs from Shahname in its ideas and topics. Nizami added some passages to the poem that intensify its cosmopolitanism, even distinguish it from the shuubiyya spirit of "Shahname". Nizami glorifies Arab Lakhmid kingdom of Hira, its architectural monuments that coincides with the Arab anti-shuubiyya movement.

Аида КАСУМОВА

**Космополитизм и отголоски арабского движения антишуубийя
в «Хафт Пайкар» Низами Гянджеви (В свете изучения арабских источников)**

Резюме

Настоящая статья посвящена арабским источникам маснави Низами Гянджеви «Хафт Пайкар». Поэма отображает космополитическую мысль поэта. Космополитизм и мультикультурализм - характерная черта творчества многих авторов средневекового исламского мира, обозначенного Маршаллом Ходсоном термином «исламикейт». Термин «исламикейт» охватывает мысли и понятия, которые не ограничиваются исламом, но охватывают также и древние верования, поверия и обычаи, существовавшие задолго до ислама, что создает разноцветную картину огромной территории от Испании до Китая. В частности, культурная картина Кавказа, где переплетаются религии и верования, была очень красочной, что ясно видно в поэме Низами «Хафт Пайкар». Среди многих источников «Хафт Пайкар»а важная роль принадлежит арабским источникам, среди которых труды Абу Усмана аль-Джахиза, Абу л-Хусейна аль-Масуди, ибн Джарира аль-Табари, Абу Мансура аль-Саалиби, Абу л-Фараджа. аль-Исфахани и арабские переводы Альмагеста Птолемея. Сравнительный анализ поэмы Низами и арабских источников свидетельствует о том, что хотя Низами заимствовал сюжет поэмы от Фирдоуси, «Хафт Пайкар» по своим идеям и тематике отличается от «Шахнаме». Низами добавил к поэме несколько отрывков, которые усиливают его космополитизм, даже отличает его от духа шуубийи «Шахнаме». Низами прославляет могущество арабского лахмидского царства Хиры, его архитектурные памятники, что совпадает с арабским движением антишуубийя.